

კონსტიტუცია სუბ-ღა ინტარდისციპლინათა „გრაჰიტაციულ ვალში“

ბექა ქანთარია

*კონსტიტუციოლოგი, სამართლის დოქტორი,
საქართველოს შსს აკადემიის პროფესორი*

საკვანძო სიტყვები: კონსტიტუცია, კონსტიტუციის
თეორია, კონსტიტუციის დოგმატიკა

კონსტიტუციური აზრის ევოლუცია – გზა ანტიკურიდან თანამედროვეობამდე

კონსტიტუციის თეორია კონსტიტუციის შემეცნების ფუნ-
დამენტური საფუძველი და მისი განვითარება-სრულყოფის მნი-
შვნელოვანი წინაპირობაა. კონსტიტუციის თეორია ემსახურება
კონსტიტუციური პრაქტიკის ევოლუციას. ეს მისი საკვანძო
ამოცანა და მიზანია. კონსტიტუციის თეორიამ უნდა დასახოს
კონსტიტუციურ პრაქტიკაში წარმოქმნილი პრობლემების
გადაწყვეტის გზები და მეთოდები. როგორც კონსტიტუციური
განვითარების ისტორია გვიჩვენებს, ეპოქალურად იცვლებოდა
კონსტიტუციონალიზმში მოთხოვნები და დამოკიდებულებები,
თანდათანობით იკვეთებოდა კონსტიტუციის თეორიის შემდგომი
განვითარების პერსპექტივები.

კონსტიტუციონალიზმის აზროვნებაში შეიძლება გამოიყოს
განვითარების ორი გზა: ანტიკურიდან მე-18 საუკუნემდე და
მეთვრამეტე საუკუნიდან დღემდე. კონსტიტუციონალიზმის ან-
ტიკური და შუასაუკუნეობრივი გზა აშშ-ს კონსტიტუციის მიღებით
დასრულდა. ამერიკულმა მოდელმა კონსტიტუციონალიზმს
ახალი ამოცანები დაუსახა. პირველ რიგში, ეს ხელისუფლების
შეზღუდვის იდეაა.

კონსტიტუციონალიზმის იდეა შედარებით ძველია, ვიდრე თავად კონსტიტუცია და მისი ტექსტი. კონსტიტუციური იდეების სამშობლო ანტიკური საბერძნეთია. დიდა მის განვითარებაში არისტოტელეს დამსახურება. იგი კონსტიტუციის პირველი თეორეტიკოსი და ანალიტიკოსია¹. მისი „პოლიტიკა“ სრულყოფილი კონსტიტუციის ჩამოყალიბების მცდელობაა. ინსტიტუციონალური მექანიზმების მთავარი ამოცანა „კარგი სახელმწიფო ფორმის“ ძლიერი მხარეების მაქსიმალიზაცია და სისუსტეების მინიმალიზაციაა². არისტოტელესთვის საზოგადოების ხანგრძლივი პოლიტიკური სტაბილურობის გარანტი კონსტიტუციის შერეული მოდელია. შუა საუკუნეებში მისმა იდეებმა აქტუალობა კვლავ შეიძინა და თანამედროვე კონსტიტუციონალიზმში ახალ დისკუსიას ჩაუყარა საფუძველი.

კაცობრიობა დიდი ხანი ქმნიდა კონსტიტუციურ იდეას. არანაკლები დრო დასჭირდა ამ იდეის პოზიტიურ ფორმალიზაციას. ეს პროცესი ინგლისის სამეფოში დაიწყო და დღემდე გრძელდება. არ არსებობს დღეს მსოფლიოში სახელმწიფო, რომელსაც არ ჰქონდეს კონსტიტუცია³. იგი კაცობრიობის მონაპოვარია.

კონსტიტუციის მეცნიერება, როგორც კომპლექსური დისციპლინა

საკონსტიტუციო სამართლებრივი საკითხები სამართლის მეცნიერების ურთულეს სეგმენტს წარმოადგენს. სამართლის სხვა პრობლემებისაგან განსხვავებით, ისინი ხშირად პასუხგაუცემელია. კონსტიტუცია არც ერთ დროში არ არის იდეალური და ყოვლისმომცველი. მას არ შეუძლია პოლიტიკურად მნიშვნელოვანი ყველა პრობლემა ერთბაშად გადაწყვიტოს.

1 Vorländer H., 2004. Die Verfassung – Idee und Geschichte, 2., überarbeitete Auflage. S. 21.
2 Vorländer H., S. 22.
3 Grimm D., 2009. Verfassungskultur, in: Verfassung der Zukunft (Ein Lesebuch zum 60. Geburtstag des Grundgesetzes), Hg. Drigitte Zypries, S. 12.

პოლიტიკური სტაბილიზაცია და ეროვნული ერთიანობა კონსტიტუციური ნორმების კვალდაკვალ ჩვეულებითი საკონსტიტუციო სამართლითაც მიიღწევა, რაზეც ანგლო-ამერიკული ქვეყნების კონსტიტუციური პრაქტიკა მეტყველებს.

კონსტიტუცია და საკონსტიტუციო სამართალი საზოგადოებრივი ფენომენებია, რომელთაც შეისწავლის სოციალური მეცნიერებები⁴. ხშირად დავას იწვევს ამა თუ იმ დისციპლინის საგანი, მეთოდები და სამეცნიერო ინტერესები. უკვე დიდი ხანია, კონსტიტუციის შემსწავლელი მეცნიერებების - კონსტიტუციის თეორიისა და საკონსტიტუციო სამართლის თეორიის საგნისა და მეთოდის ირგვლივ ხანგრძლივი დისკუსია მიმდინარეობს. საკონსტიტუციო სამართალი და კონსტიტუცია მომიჯნავე დისციპლინათა საგანებია⁵. კონსტიტუცია ნორმატიული, სოციო-პოლიტიკური, კულტურული თუ ისტორიული ხასიათის დოკუმენტია. იგი ერთიანად მიმზიდველია კონსტიტუციის შემსწავლელ მეცნიერებათა დარგებისათვის. ჩვენი მიზანია, წარმოვაჩინოთ კონსტიტუცია, როგორც მასშტაბი* - მისი ადგილი ინტერდისციპლინებში. კონსტიტუციის მრავალმხრივ ბუნებას შეისწავლის კონსტიტუციის მეცნიერების სუბდისციპლინები: კონსტიტუციის თეორია, საკონსტიტუციო სამართლის თეორია, კონსტიტუციის ისტორია, კონსტიტუციური აზროვნების ისტორია, ჩვეულებითი საკონსტიტუციო სამართლის თეორია, კონსტიტუციის ფილოსოფია, საკონსტიტუციო პოლიტიკა, შედარებითი საკონსტიტუციო სამართალი. „კონსტიტუციის სოციოლოგია“ სრულიად ახალი მოვლენაა⁶, ისევე როგორც კონსტიტუციის ეკონომიკური თეორია⁷. გარდა

4 Adamovich L., Funk B., Holzinger G., 1997, Wien. Österreichisches Staatsrecht, Band 1, Grundlagen, Springers Kurzlehrbücher der Rechtswissenschaft, S. 22.

5 Adamovich L., Funk B., Holzinger G., S. 22.

* ეს სიტყვა გამოიყენა მანფრედ რაკმა 1978 წელს გამოცემულ ნაშრომში (Rack M., 1978. Die Verfassung als Maßstab, Berlin).

6 Morlok M., 2014. Soziologie der Verfassung, Tübingen, S. 1; Zalten E., 2006. Staatslehre und Verfassungstheorie im Licht der Soziologie, in: Staats- und Verfassungstheorie im Spannungsfeld der Disziplinen, Hrsg. von Philippe Mastroradi; Denis Taubert, Stuttgart.

7 Kirchgässner B., 2006. Ökonomische Theorie der Verfassung, in: Staats und Verfassungstheorie im Spannungsfeld der Disziplinen, Archiv für Rechts und

ამისა, არსებობს მეცნიერებები, რომლებსაც მჭიდრო ურთიერთობა აქვს საკონსტიტუციო სამართალსა და კონსტიტუციასთან. ესენი ინტერ-მეცნიერებებია: სახელმწიფოს ზოგადი თეორია და პოლიტიკის მეცნიერება⁸, ასევე პოლიტიკის ფილოსოფია.

რთულია გაავლო მტკიცე ზღვარი დისციპლინათა სამეცნიერო ინტერესებს შორის, მით უმეტეს, როცა საქმე ეხება ერთ მოვლენას - ამ შემთხვევაში, კონსტიტუციას. ყველა თავისებურად აღიქვამს მას, ყველას აქვს სპეციფიკური მიდგომა მის მიმართ, ყველა განსხვავებული კუთხით შეიმეცნებს მის მრავალმხრივ ბუნებას. კონსტიტუციის შემსწავლელ მეცნიერებათა ამ „გრაავიტაციულ ველში“ თავს იყრის სუბ-და ინტერ-დისციპლინათა მთელი სისტემა. აქედან გამომდინარე, კონსტიტუციის მეცნიერება კომპლექსური მოვლენაა.

კონსტიტუცია და კონსტიტუციის თეორია

კონსტიტუციის შემსწავლელ მეცნიერებათა კომპლექსურ სისტემაში პირველ ადგილს კონსტიტუციის თეორია იკავებს. კონსტიტუციას კონსტიტუციის თეორია იკვლევს. წარმატებული საკონსტიტუციო კანონმდებლობისათვის ის „road map“-ია⁹. „კონსტიტუციის თეორია“ თანამედროვე მეცნიერებაში კარგად დამკვიდრებული ტერმინია¹⁰. გერმანიაში მისი ფუძემდებელია კარლ შმიტი¹¹, რომელმაც თავისი ეპოქალური ნაშრომი 1928 წელს გამოსცა და დასაბამი დაუდო კონსტიტუციის შემსწავლელი მეცნიერების ცალკე დისციპ-

ლინად ჩამოყალიბების პროცესს და კონსტიტუციის ირგვლივ ფართო მეცნიერულ დისკუსიას¹². იმავე წელს გამოიცა რუდოლფ სმენდის¹³ კიდევ ერთი ფუნდამენტური ნაშრომი. ჩამოყალიბდა ორი მიმართულება შმიტისა და სმენდის სკოლების სახელწოდებით. სმენდის სკოლას წარმოადგენენ: ერნსტ-რუდოლფ ჰუბერი, ვერნერ ვებერი, ერნს ფორშოფი, რომან შნური, ერნსტ-ვოლფგანგ ბიოკენფიორდე, ჰელმუტ ქუარიჩი, იოსეფ ისენსე. რუდოლფ სმენდის სკოლის წარმომადგენლები არიან: გერჰარდ ლაიბჰოლცი, ულრიშ შოინერი, კონრად ჰესსე, ჰორსტ ემკე, პეტერ ჰებერლე, ფრიდრიხ მიულერი, ფრიდჰელმ ჰუფენი და მარტინ მორლოკი.

არც ერთ ამ სკოლას არ მიეკუთვნება და დამოუკიდებელი სკოლები არ შეუქმნიათ ჰაინრიხ ტრიპელს, ერიშ კაუფმანს და ჰერმან ჰელლერს.

კონსტიტუციის თეორიის განვითარებაში დიდი წვლილი შეიტანეს ძველი თაობის მეცნიერების, კარლ ლოვენშტაინის (1891-1973)¹⁴, გეორგ ჰავერკატეს (1942-2006)¹⁵ და ფერდინანდ ჰერმენსის (1906-1998)¹⁶ შრომებმა.

აღნიშნული ნაშრომები არ ავლენს ერთიან მიდგომას კონსტიტუციის თეორიის საგნის ან შემეცნების მეთოდების მიმართ. მიუხედავად მეცნიერული თვალსაზრისის განსხვავებისა, ყველა ავტორი თანხმდება, რომ კონსტიტუციის თეორია დამკვიდრდა პოლიტიკური თეორიის „გრაავიტაციულ ველში“^{17*}. ამ დროიდან დღემდე კონსტიტუციის თეორიაში სიახლეები და მიღწევები შეუქცევადია*. კონსტიტუციის

Sozialphilosophie, Tag: 12.-13. November 2004, Hrsg. *Mastronardi/Taubert*, Stuttgart.
8 *Adamovich L., Funk B., Holzinger G.*, S. 23.
9 *Jestaed M.*, Der Beitrag der modernen Verfassungstheorie zu einer gegliückten Verfassungsgebung, in: *Verfassungstheorie und Verfassungsgebung, Überlegungen anlässlich der Diskussion um eine Verfassungsreform in der Türkei* Hg. *Scherzberg A., Can O., Dogan I.*, Hrsg. *Deppenheuer O.*, Band 9, Münster, S. 10.
10 *Morlok M.*, 1988. Was heißt und zu welchem Ende studiert man Verfassungstheorie? Berlin, S. 16.
11 *Schmitt C.*, 2010. Verfassungslehre, Zehnte Auflage, Berlin.

12 *მდრ. Morlok M.*, 1988. Was heißt und zu welchem Ende studiert man Verfassungstheorie? Berlin, S. 16.
13 *Smend R.*, 1928. *Verfassung und Verfassungsrecht*, München.
14 *Loewenstein K.*, 2000. *Verfassungslehre*, Tübingen.
15 *Hawerkate G.*, *Verfassungslehre, Verfassung als Gegenseitigkeitsordnung*.
16 *Hermens F.*, 1968. *Verfassungslehre*, 2. Auflage, Westdeutscher Verlag Köln und Opladen.
17 *Jestaedt M.*, 2010. *Verfassungstheorie als Disziplin*, in: *Verfassungstheorie*, Hrsg. von *Deppenheuer O.*, und *Grabewarter Ch.*, Tübingen, S. 6.
* მაგალითად, ჰერმენსს ნაშრომის (Verfassungslehre) შესავალში აღნიშნული აქვს, რომ „კონსტიტუციის თეორია, საბოლოო ჯამში, არის პოლიტიკური ფორმის თეორია“.
* კონსტიტუციის თეორიაში პეტერ ჰებერლემ აბსოლუტურად სპეციფიკური მიმართულება ჩამოაყალიბა. მან დააფუძნა და განავითარა

თეორია ჩამოყალიბდა, როგორც სამართლის მეცნიერების დამოუკიდებელი დარგი სპეციფიკური საგნითა და მეთოდებით. იგი გამოეყო სახელმწიფოს შემსწავლელი მეცნიერების ისეთ განშტოებას, როგორცაა სახელმწიფოს ზოგადი თეორია.

კონსტიტუციის თეორიის განვითარებაში დიდი წვლილი შეაქვთ თანამედროვე კონსტიტუციოლოგებს. აღსანიშნავია გერმანელი მათეას იესშტაედის¹⁸ და ოტო დეპენჰაიერის¹⁹ მიერ გამოქვეყნებული შრომები. ისინი კონსტიტუციის თეორიის საგნისა და მეთოდების მიმართ ახლებური მიდგომით გამოირჩევა. იესშტაედი თავის შრომაში – „კონსტიტუციის თეორია, როგორც დისციპლინა“ – ერთმანეთისაგან განასხვავებს კონსტიტუციის თეორიას კონსტიტუციის დოგმატიკისაგან²⁰. დეპენჰაიერის მიერ შედგენილ შრომაში წარმოდგენილი თემატიკა მკაფიოდ გამოხატავს კონსტიტუციის თეორიის თანამედროვე პრობლემატურ საკითხებს. წიგნი სამი ნაწილისაგან შედგება (ძირითადი საფუძვლები, კონსტიტუციის ფორმის თეორია, კონსტიტუციის შინაარსის თეორია) და მოიცავს პრობლემათა ფუნდამენტურ სეგმენტს. ესენია: კონსტიტუციის ცნება და კულტურა, კონსტიტუციის თეორია და ისტორია,

კონსტიტუციის თეორია, როგორც კონსტიტუციის ცნების სტრუქტურული ანალიზი, კონსტიტუციის თეორია, როგორც კულტურული მეცნიერება, შედარებითი სამართალი, სამართლის ფილოსოფია.

- 18 Methoden(r)einheit und Disziplinenvielheit, In: Gedenkschrift *Walter R.*, 2013; *Jestaedt M.*, [Hrsg.], *Hans Kelsen und die deutsche Staatsrechtslehre*, Tübingen, 2013; Beitrag moderner Verfassungstheorie, in: Verfassungstheorie und Verfassungsgebung, Überlegungen anlässlich der Diskussion um eine Verfassungsreform in der Türkei, Hrsg. *Depenheuer O.*, Berlin, 2012; Die Verfassung hinter der Verfassung, Paderborn; München; Wien; Zürich, 2009; Das mag in der Theorie richtig sein...Tübingen, 2006.
- 19 Verfassungstheorie, Hrsg. *Depenheuer O.*, und *Grabenwarter Ch.*, 2010. Tübingen.
- 20 Verfassungstheorie, Hrsg. *Depenheuer O.*, und *Grabenwarter Ch.*, 2010. Tübingen; S. 13; შტრ. *Kirchhof P.*, 2014. Verfassung, Theorie und Dogmatik, in: Handbuch des Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland, Hrsg. *Josef Isensee und Paul Kirchhof*, Band XII, Normativität und Schutz der Verfassung, Dritte, völlig neubearbeitete und erweiterte Auflage; *Roellecke G.*, Zur Unterscheidung von Rechtsdogmatik und Theorie, am Beispiel der Konzepte *Hegels und Luhmanns*, in: *Juristen Zeitung*, 13/66 Jahrgang, 1. Juli 2011, S. 645-659.

კონსტიტუცია და სახელმწიფოებრიობა, საკონსტიტუციო კანონების წარმოშობა, საკონსტიტუციო კანონმდებლობის საზღვრები, კონსტიტუციის ფორმა, ენა და სტილი, კონსტიტუცია სამართლის იერარქიაში, დაუწერელი საკონსტიტუციო სამართალი, კონსტიტუციის ინტერპრეტაცია, მისი ფუნქციები, სახელმწიფო და საზოგადოება, ხელისუფლების დანაწილება, სამართლებრივი სახელმწიფო, დემოკრატია, სოციალური სახელმწიფო და კონსტიტუცია, ძირითადი უფლებები, სახელმწიფოს ამოცანები, შედარებითი კონსტიტუციონალიზმი, კონსტიტუცია და პოლიტიკა და სხვა²¹.

საკონსტიტუციო სამართლის ბირთვი კონსტიტუციის თეორიაა²², როგორც საჯარო სამართლის მეცნიერების განსაკუთრებული დარგი²³. კონსტიტუციის თეორიის* სამეც-

21 *Volkman U.*, 2012. Zur heutigen Situation einer Verfassungstheorie, in: *Der Staat, Zeitschrift für Staatslehre und Verfassungsgeschichte, deutsches und europäisches öffentliches Recht*, Hrsg. *Böckenförde E., Bogdandy A., Brugger W., Grawert R., Kunisch J., Lepsius O., Möllers Ch., Ossenbühl F., Paulz W., Quaritsch H., Stollberg-Rilinger B., Volkman U., Vosskuhle A., Wahl R.*, 51. Band, Heft 1, S. 601-602.

22 *Poier K.*, 2011. Verfassungsrecht und Allgemeine Staatslehre, Prüfungsfälle und Lösungsvorschläge in systematischer Bearbeitung, 4., aktualisierte und erweiterte Auflage, Verlag Österreich, Wien, S. 15.

23 *Schmitt C.*, 1928. Verfassungslehre, VII.
* თანამედროვე გერმანულ ლიტერატურაში ტერმინი კონსტიტუციის მოძღვრება (Verfassungslehre, „Lehre“ – „მოძღვრება“) „კონსტიტუციის თეორიის“ (Verfassungstheorie) სინონიმია და მათ შორის სხვაობა თითქმის არ არსებობს. კარლ შმიტიც, ამ დარგის ფუძემდებელი და დიდი თეორეტიკოსი, თავისი ეპოქალური მონოგრაფიის ერთერთწინასიტყვაობაში ხაზს უსვამს, რომ შინაარსობრივად ორივე ტერმინი თანხვედრაშია. ბოლო პერიოდის სახელმძღვანელოები თუ მონოგრაფიული ნაშრომები უპირატეს მნიშვნელობას „კონსტიტუციის თეორიას“ ანიჭებს, ვიდრე „კონსტიტუციის მოძღვრებას“ (მაგ. *Petersen N.*, 2004. Europäische Verfassung und europäische Legitimität, ein Beitrag zum kontraktualistischen Argument in der Verfassungstheorie, in: *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht (ZaöRV)*, 64/2;). თუმცა, პეტერ ჰებერლე არ დალატობს მაინც ძველ ტრადიციას და საკუთარ ნაშრომებს დღემდე კონსტიტუციის მოძღვრების სახელწოდებით აქვეყნებს (Der kooperative Verfassungsstaat – aus Kultur und als Kultur, Vorstudien zu einer universalen Verfassungslehre, Berlin, 2013; Der arabische Frühling (2011) – in den Horizonten der Verfassungslehre als Kulturwissenschaft, in: *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart*, Hrsg. *Häberle P.*, Neue Folge, Band 60, 2012; *Europäische Verfassungslehre*, Baden-Baden, 2011; *Verfassungslehre als Kulturwissenschaft*, 2., stark erw. Aufl. Berlin, 1998).

ნიერო ინტერესის სფერო სადავოა. დიდი ხნის მანძილზე პასუხგაუცემელი იყო მისი დამოუკიდებლობის, საგნის და მეთოდების საკითხი.

სახელმწიფოს ზოგადი თეორია და კონსტიტუციის თეორია მეცნიერებათა ერთ ოჯახს მიეკუთვნება²⁴. მათ შორის მჭიდრო კავშირს, ერთი მხრივ, სამეცნიერო ინტერესთა სფერო - თანამედროვე სახელმწიფო და მისი კონსტიტუცია და, მეორე მხრივ, შემეცნების სპეციფიკური მეთოდები განაპირობებს²⁵, რომელთა საშუალებით განხორციელდა მათი მეცნიერული შესწავლა. სახელმწიფოს ზოგად თეორიას და კონსტიტუციის თეორიას აქვთ საერთო ნიშან-თვისებები²⁶. ორივე სამართლის მეცნიერების ფუნდამენტური დარგია²⁷. თუმცა უკვე დიდი ხანია კონსტიტუციის თეორია ზოგადი სახელმწიფო თეორიისაგან ემანსიპირებულია²⁸. შეიძლება მარტივად ითქვას: ეს ორი მეცნიერება ორ საზოგადოებრივ ფენომენს იყოფს საკვლევადიხოდ: სახელმწიფოს ზოგადი თეორია - სახელმწიფოს, კონსტიტუციის თეორია - კონსტიტუციას*. დღემდე აქტუალურია

კონსტიტუციის თეორიის ირგვლივ შემდეგი კითხვები*: რა არის მისთვის სპეციფიკური? არის თუ არა კონსტიტუციის თეორია, როგორც დისციპლინათა შემოკლებული ვარიანტი ან, ასე ვთქვათ, დისციპლინათა ერთობლიობის გამომხატველი აბრევიატურა? მიეკუთვნება თუ არა იგი იურისპრუდენციის სუბ-დისციპლინას? არის თუ არა ის პოლიტიკური ფილოსოფიის ნაწილი ან ძველი მეცნიერების - სახელმწიფოს ზოგადი თეორიის იდენტური, ან რა დამოკიდებულება აქვს მას სახელმწიფოს თეორიასთან? აერთიანებს თუ არა რეალურ, არსებულ ან იდეალურ კონსტიტუციას? ახდენს თუ არა გავლენას კონსტიტუციის იმანენტურ ბუნებაზე ან კონსტიტუციის ტრანსცედენტულობაზე? არის თუ არა მისი საგანი ერთი ან ყველა კონსტიტუცია?²⁹

კონსტიტუციის თეორიის შესწავლის ობიექტი პოზიტიური კონსტიტუცია³⁰. უკვე დიდი ხანია კონსტიტუციის ნორმატიული ცნება* სამართლის მეცნიერებაში კარგად დამკვიდრდა. იგი კონკრეტული სახელმწიფოს საკონსტიტუციო სამართლის ერთიანობასა და მთლიანობას გულისხმობს³¹. ნორმატიული თვალსაზრისით, კონსტიტუციის წარმოშობა უკავშირდება მეცხრამეტე საუკუნეში მონარქიზმის დამხობას, ხალხის წარმომადგენლობის უზრუნველყოფას, ხელისუფლების კავშირს სამართალთან და ძირითად უფლებებთან.

24 Jestaedt M., Verfassungslehre als Disziplin, in: Verfassungstheorie, 2010. Hrsg. Depenheuer O., und Grabenwarter Ch., Tübingen, S. 8.

25 Perntaler P., 1996. Allgemeine Staatslehre und Verfassungstheorie, Zweite, völlige neubearbeitete Auflage, Wien, S. 19.

26 Morlok M., 1988. Was heißt und zu welchem Ende studiert man Verfassungstheorie? Berlin, S. 24.

27 Morlok M., 1988. Was heißt und zu welchem Ende studiert man Verfassungstheorie? Berlin, S. 25.

28 მეცნიერთა დიდი უმრავლესობა ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ სახელმწიფოს ზოგადი თეორია და კონსტიტუციის თეორია ერთმანეთისაგან განსხვავდება (მაგ. Doehring K., 2004. Allgemeine Staatslehre, eine systematische Darstellung, 3., neubearbeitete Auflage, Heidelberg, S. 7).

* კონსტიტუციის თეორია ნორმატიული, პოზიტიური და რეალურ კონსტიტუციაზე ორიენტირებული. გერმანიაში კონსტიტუციას „ძირითადი კანონი“ ეწოდება, რაც ობიექტური რეალობითაა გამოწვეული. კონსტიტუციური შინაარსის მქონე სიტყვა „Verfassung“ უფრო ფართო და ზოგადი მნიშვნელობისაა, ვიდრე „ძირითადი კანონი“. პირველი მნიშვნელობით კონსტიტუცია - წესდების და დებულების სახით - ბევრ ორგანიზაციას აქვს (მაგალითად, რელიგიურ ორგანიზაციებს - Verfassung des Bundes der Baptistengemeinde in Österreich, Verfassung des Bundes Evangelikaler Gemeinden in Österreich, in: österreichisches Archiv für Recht und Religion, 2000, heft 1, 47. Jahrgang). კონსტიტუციის თეორია შეისწავლის მხოლოდ იმ კონსტიტუციას, რომელიც სახელმწიფოს მიერაა დადგენილი; რუდოლფ სმენდის აზრით, სახელმწიფოს კონსტიტუციას

განსხვავებული საგანი და შინაარსი აქვს, ვიდრე სხვა კავშირებისა და გაერთიანებების კონსტიტუციებს (Smend R., 1928. Verfassung und Verfassungsrecht, München und Leipzig, S. 86).

* უნდა ითქვას, რომ ყველა ამ კითხვაზე წინამდებარე ნაშრომის ფარგლებში პასუხის გაცემა რთულია. საკითხის დასმა და მისი სრულყოფილი შესწავლა მოითხოვს მეტ მეცნიერულ დაკვირვებასა და დასაბუთებას. ამიტომ განზრახული მაქვს კონსტიტუციის თეორიას, როგორც დისციპლინას და მეცნიერებას, ცალკე ნაშრომი მივუძღვნა, რომელსაც უახლოეს მომავალში იხილავს მკითხველი სხვა გამოცემებში.

29 Jestaedt M., Beitrag moderner Verfassungstheorie, in: Verfassungstheorie und Verfassungsgebung, Hrsg. Depenheuer O., S. 11.

30 Perntaler P., S. 26.

* საფრანგეთის ადამიანისა და მოქალაქის უფლებათა 1789 წლის დეკლარაცია, ასევე საფრანგეთის 1791 წლის კონსტიტუციის მე-16 მუხლი აღიარებს, რომ საზოგადოებას, რომელშიც ადამიანის უფლებები არაა გარანტირებული და ხელისუფლება დანაწილებული, კონსტიტუცია არ აქვს.

31 Perntaler P., S. 26.

კონსტიტუციის თეორიის საგანი ყველა დროში არ ყოფილა ერთგვაროვანი. როგორც შემოთ ითქვა, კონსტიტუციური პროცესებისა და საკონსტიტუციო-თეორიული საკითხების მიმართ მიდგომები ცვალებადი იყო. აქედან გამომდინარე, შეიძლება ვისაუბროთ კონსტიტუციის თეორიის ძველ და ახალ ამოცანებზე, შემცვლების ადრინდელ და თანამედროვე მეთოდებზე. საფრანგეთის რევოლუციამდე კონსტიტუციის თეორიის ფუნდამენტური საკითხი საზოგადოებრივი ხელშეკრულება იყო³². მეოცე საუკუნის დასაწყისში მისი კვლევის მთავარი ქვაკუთხედი სუვერენიტეტი და ხალხის საკანონმდებლო ძალაუფლებაა.

კონსტიტუციის თეორია დღეს მრავალი ამოცანის წინაშე დგას. ერთ-ერთი კონსტიტუციის განმარტებაა. ის შეისწავლის მისი ინტერპრეტაციის ცალკეულ თავისებურებას³³. ინტერპრეტატორებს უსახავს გზებს და მეთოდებს და ადგენს განსაკუთრებულ პასუხისმგებლობას მათ წინაშე³⁴. სამართლის ნორმა ხშირად ბუნდოვანია. როგორც ყველა სამართალი, ისე საკონსტიტუციო სამართალიც მჭირდოდაა დაკავშირებული ენასთან და მისი ნორმების შინაარსის დადგენა ზოგჯერ სირთულეებს წარმოშობს პრაქტიკაში. პოზიტიურ საკონსტიტუციო კანონმდებლობას არ შეუძლია ერთმნიშვნელოვნად ყველა ამ პრობლემაზე პასუხის გაცემა. ამ პრობლემის დაძლევის ერთ-ერთი თეორიული გზა ნორმის ინტერპრეტაციაა³⁵, როგორც მეთოდური დის-

ციპლინა³⁶.

კონსტიტუციის თეორიაში გამოყოფენ მის სამ მიმართულებას. **პირველი:** ის, როგორც პოლიტიკური მეცნიერების ნაწილი, ახდენს მსოფლიოს სხვადასხვა კონსტიტუციების კლასიფიკაციას და მათ შედარებას. აქ მთავარი აქცენტი კეთდება მმართველობის ფორმებზე³⁷. **მეორე:** კონსტიტუციის თეორია, კონსტიტუციის სინამდვილიდან გამომდინარე, ახდენს კონკრეტული კონსტიტუციის სამართლებრივ, სახელმწიფო-თეორიულ და პოლიტიკურ ანალიზს³⁸. **მესამე:** კონსტიტუციის თეორია აკვირდება კონსტიტუციის იდეალურ ტიპებს და აფასებს მათი გამოყენების ეფექტიანობის და შედეგის ხარისხს.

კონსტიტუციონალისტიკაში კონსტიტუციის თეორიის შემდეგ მახასიათებლებს გამოყოფენ:

- კონსტიტუციის თეორია, როგორც კომპლექსი;
- კონსტიტუციის თეორია, როგორც მეტათეორია;
- კონსტიტუციის თეორია, როგორც ნორმატიული მეცნიერება;
- კონსტიტუციის თეორია, როგორც რეალობაზე ორიენტირებული მეცნიერება;
- კონსტიტუციის თეორია, როგორც რეალური ფენომენი³⁹.

კონსტიტუციის თეორიის ცნება კომპლექსურია. ის ახდენს კონსტიტუციური საკითხების სამართლებრივ-თეორიულ და სამართლებრივ-შედარებით ანალიზს, სამეცნიერო-თეორიულ განმარტებას, ემპირიულ და ნორმატიულ დამუშავებას⁴⁰. კონსტიტუციის თეორია, როგორც მეტათეორია, კონსტიტუციის დოგმატიკის თეორიაა⁴¹ („თეორიის თეორია“).

32 Haverkate G., 1992. Verfassungslehre, Verfassung als Gegenseitigkeitsordnung, München, S. 9.

33 Häberle P., 1980. Die Verfassung des Pluralismus, Studien zur Verfassungstheorie der offenen Gesellschaft, Athenäum, S. 94.

34 Häberle P., 1980. Die Verfassung des Pluralismus, Studien zur Verfassungstheorie der offenen Gesellschaft, Athenäum, S. 94.

35 Adamovich L., Funk B., Holzinger G., 2011. S. 24; Michaela Wittinger, Verfassungen, international Verträge und das Recht der Europäischen Union im Wandel, in: Verfassung - Völlkerrecht – Kulturgüterschutz, Festschrift für Wilfried Fiedler zum 70. Geburtstag. Hrsg. Wittinger M., u. a. Berlin; Borowski M., Subjekte der Verfassungsinterpretation, in: Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland, Hrsg. Josef Isensee und Kirchhof P., Band XII, 2014; Zeh W., Parlamentsrecht und Verfassungsinterpretation, in: Verfassung: Zwischen Recht und Politik, Festschrift zum 70. Geburtstag für Hans-Peter Schneider, Hrsg. Hufen F., 1. Auflage, Baden-Baden, 2008; Württemberg Th., Auslegung Verfassungsrecht – realistisch betrachtet, in: Verfassung – Philosophie – Kirche, Festschrift für Alexander Hollerbach zum 70.

Geburtstag, Hrsg. Bohnert J., u. a. Berlin, 2001; Starck Ch., Maximen der Verfassungsinterpretation, in: Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland, Hrsg. Isensee J., und Kirchhof P., Band XII, 2014; Forschoff E., Zur Problematik der Verfassungenauslegung, Stuttgart, 1961; Gamper A., Regeln der Verfassungsinterpretation, Hrsg. Raschauer B., Wien, 2012; Gero Kellermann, Verfassungsinterpretation, 2011.

36 Herdegen M., 2004. Verfassungsinterpretation als methodische Disziplin, in: Jiristen Zeitung, 13/59 Jahrgang, 2. Juli.

37 Perenthaler P., S. 27.

38 Perenthaler P., S. 28.

39 Morlok M., 1988. Was heißt und zu welchem Ende studiert man Verfassungstheorie? Berlin, S. 50.

40 Morlok M., S. 50.

41 Morlok M., S. 54.

კონსტიტუციის თეორია განიხილება, როგორც კონსტიტუციური ნორმების შესახებ სამეცნიერო დისციპლინა და რეფლექსური თეორია⁴².

მისი ნორმატიული ბუნება სხვადასხვა ასპექტისაა. კონსტიტუციის თეორიის საგანი კონსტიტუციაა (obiectum quod)⁴³. იგი კონსტიტუციას განიხილავს, როგორც ნორმატიულ სინამდვილეს და არა როგორც ისტორიულ, სოციალურ, ან სოციო-ფსიქოლოგიურ მოვლენას. ამით კონსტიტუციის თეორია თავისუფალია, ერთი მხრივ, კონსტიტუციის ისტორიისაგან და, მეორე მხრივ, კონსტიტუციის სოციოლოგიისა და ფსიქოლოგიისაგან⁴⁴. კონსტიტუციის თეორია „ნორმის მეცნიერებაა“, ისევე როგორც სახელმწიფო სამართლის მეცნიერება⁴⁵.

კონსტიტუციის თეორია პრაქტიკული დისციპლინა არაა და ის არ უკავშირდება კონსტიტუციის წარმოებისა და გამოყენების პრაქტიკას, როგორც უშუალო „მონაწილე“*, არამედ მისი „კლასიკური დამკვირვებელია“, როგორც რეფლექსური დისციპლინა⁴⁶.

კონსტიტუციის თეორია განიხილება, როგორც დისციპლინათა ჰიბრიდული ფორმატი ანუ მულტი-იურიდიული სუბ-დისციპლინა⁴⁷, რომელიც სამი ფუნდამენტური ასპექტითაა განპირობებული: კონსტიტუციის თეორია, როგორც მოძღვრება კონსტიტუციის შემეცნების შესახებ, კონსტიტუციის თეორია, როგორც კონსტიტუციის ფილოსოფია

და კონსტიტუციის თეორია, როგორც მოძღვრება კონსტიტუციის ფორმისა და სტრუქტურის შესახებ.

კონსტიტუციის თეორია, პირველ შემთხვევაში, უნდა გავიგოთ, როგორც კონსტიტუციის კონტექსტუალური თეორია⁴⁸, რომელიც საშუალებას იძლევა, დადგინდეს მისი ტექსტის მნიშვნელობა. ამ თვალსაზრისით, შეიძლება ითქვას, რომ ის კონსტიტუციის ანალიტიკური თეორიაა. ამ თვალსაზრისით, კონსტიტუციის თეორიის უმთავრესი კითხვებია: როგორ ფუნქციონირებს კონსტიტუცია? რას აკეთებს ის მატერიალური ერთიანობისათვის? რა არის კონსტიტუციის მთავარი საყრდენი და ცალკეული კონსტიტუციური პრინციპის ფუნქციონირებისათვის აუცილებელი? კონსტიტუციის ჰერმენევტიკული თეორია, როგორც კონსტიტუციის თეორიის მეტა-თეორია, იძლევა კონსტიტუციის შინაარსის კონტექსტუალიზაციას. ამ გაგებით, კონსტიტუციის თეორია კონსტიტუციის შემეცნების თეორიაა.

კონსტიტუციის თეორია ახდენს პოზიტიურ-სამართლებრივი ანუ რეალური კონსტიტუციის შედარებას იდეალურ კონსტიტუციასთან. აქ მთავარია შემდეგი საკითხი: არის თუ არა მოქმედი კონსტიტუციის ძირითადი საფუძვლები და ფუნქციონირება კავშირში სამართლიანობასა და გონივრულობასთან ან თავისუფლებასა და თანასწორობასთან, უზრუნველყოფს თუ არა ის უსაფრთხო სოციალურ მშვიდობას, ეკოლოგიურ ხანგრძლივობას ან მიმართულია თუ არა ის ეკონომიკური მომავლისკენ? სწორედ ამ კითხვებზე პასუხი განსაზღვრავს კონსტიტუციის ლეგიტიმაციის ხარისხს, მის საერთო ღირებულებას⁴⁹. პოზიტიურ-სამართლებრივი (რეალური) და მეტა-პოზიტიური (იდეალური) კონსტიტუციები ერთმანეთთან კონტრასტულ მდგომარეობაში იმყოფება. მათი შედარება საშუალებას გვაძლევს, გამოვცადოთ მათი სიცოცხლისუნარიანობა. საკითხის ამგვარ განმარტებას კონსტიტუციის ფილოსოფიისკენ მივყავართ.

კონსტიტუციის თეორია განიხილება, როგორც მოძღვრება კონსტიტუციის ფორმის

42 Jestaedt M., Beitrag moderner Verfassungstheorie, in: Verfassungstheorie und Verfassungsgebung, Hrsg. Depenheuer O., S. 13.

43 Jestaedt M., S. 11.

44 Jestaedt M., S. 11.

45 Hesse K., 1959. Die Normative Kraft der Verfassung, Tübingen, S. 5.

* რობერტ ალექსის (გერმანელი სახელმწიფოთმცოდნე), დოგმატიკა გაგებული აქვს პროცესების, როგორც მონაწილე, ხოლო თეორია, როგორც დამკვირვებელი. დოგმატიკოსი დაინტერესებულია სწორი გადაწყვეტილებებით, ხოლო თეორეტიკოსი-ფუნქციონირებით. დოგმატიკა „დოგმებს“ ქმნის, მყარ, უდავო წესებს ან მეცნიერულ დებულებებს. დოგმატიკა არის მოძღვრება დოგმების პრაქტიკაში გამოყენების შესახებ (Roelleck G., 2011. Zur Unterscheidung von Rechtsdogmatik und Theorie, in: Juristen Zeitung, 13/66. Jahrgang, 1. Juli).

46 Matthias Jestaedt M., Beitrag moderner Verfassungstheorie, in: Verfassungstheorie und Verfassungsgebung, Hrsg. Depenheuer O., S. 13.

47 Jestaedt M., S. 18.

48 Jestaedt M., Beitrag moderner Verfassungstheorie, in: Verfassungstheorie und Verfassungsgebung, Hrsg. Depenheuer O., S. 15.

49 Jestaedt M., S. 15.

ჩამოყალიბების შესახებ, მეორენაირად მას საკონსტიტუციო სამართლის პოლიტიკასაც უწოდებენ⁵⁰.

კონსტიტუცია და საკონსტიტუციო სამართლის თეორია

რა კავშირი არსებობს კონსტიტუციის თეორიასა და საკონსტიტუციო სამართლის თეორიას შორის? განსხვავდება თუ არა მათი სამეცნიერო ინტერესები? არსებობს თუ არა რაიმე მეთოდოლოგიური საფუძველი ან წინაპირობა იმისათვის, რომ ორივე ცალკე დისციპლინად ჩამოყალიბდეს? საკონსტიტუციო სამართლის თეორია მთლიანად საკონსტიტუციო სამართალს მოიცავს, ანუ მისი საგანია არსებული საკონსტიტუციო სამართალი⁵¹, მაშინ, როდესაც კონსტიტუციის თეორიის დაკვირვების ობიექტი საკუთრივ კონსტიტუციაა. ასევე არის მოსაზრება, რომ კონსტიტუციის თეორია საკონსტიტუციო სამართლის ზოგადი ნაწილია⁵² ანუ, შეიძლება ითქვას, რომ მისი მეტა-თეორიაა. ეს ის კითხვებია, რომლებიც მოითხოვს მეტ მეცნიერულ დაკვირვებას, რაც ცალკე კვლევა-ძიების საგანია.

კონსტიტუციის თეორიის განვითარების კვალდაკვალ ევოლუცია განიცადა სუბ-დარგებმა, როგორებიცაა, მაგალითად, დემოკრატიის თეორია, სამართლებრივი სახელმწიფოს თეორია, ძალაუფლების გამიჯვნის თეორია, კონსტიტუციის განმარტების თეორია, ადამიანის ძირითადი უფლებების თეორია და ა.შ. ევროპული ინტეგრაციის კვალდაკვალ აღმოცენდა და განვითარდა ევროპული საკონსტიტუციო სამართალი⁵³, როგორც დისციპლინა და „ევროპული საკონსტიტუციო

სამართლის თეორია“⁵⁴, როგორც მეცნიერება. ევროპული საკონსტიტუციო სამართალი მოიცავს ევროკავშირის დაწერილ და დაუწერელ სამართალს, რომელიც არეგულირებს მისი ორგანოების ჩამოყალიბებასა და ფუნქციონირებას, სამართლის შექმნის პროცესს და მის მიმართებას ეროვნულ-სამართლებრივ სისტემებთან⁵⁵. უნდა გავითვალისწინოთ ის ფაქტი, რომ აქ საქმე არ ეხება სახელმწიფოს კონსტიტუციას კლასიკური გაგებით, ვინაიდან ევროკავშირი სახელმწიფო არაა. 2004 წელს იყო მცდელობა, რომ ევროკავშირისთვის კონსტიტუცია შეექმნათ⁵⁶. ევროპის ორმა სახელმწიფომ ის უარყო. 2007 წელს ისევ განახლდა მოლაპარაკებები ძველი დოკუმენტის რეფორმირებაზე, მათ შორის სიტყვა „კონსტიტუციის“ ამოღების ჩათვლით, თუმცა ევროკონსტიტუცია საბოლოოდ მაინც არ მიიღეს.

კონსტიტუცია და კონსტიტუციის ისტორია

კონსტიტუცია და სახელმწიფო არა უნივერსალური და მარადიული, არამედ ისტორიულად არსებული, კონკრეტული მოვლენებია⁵⁷. მათი ისტორიული განვითარების ცოდნა კონსტიტუციის თეორიის შესწავლის აუცილებელი პირობაა⁵⁸.

სამართლის ყოველი დარგის პრინციპი და ინსტიტუტი მჭიდროდ უკავშირდება საკუთარ ისტორიას⁵⁹. კონსტიტუციაც განსაზღვრული ისტორიული განვითარების შედეგია⁶⁰. იგი

50 Jestaedt M., S. 17.
51 Adamovich L., Funk B., Holzinger G., S. 23.
52 Haverkate G., 1992. Verfassungslehre, Verfassung als Gegenseitigkeitsordnung, München, S. 1.
53 Europäische Verfassungsrecht, Hrsg. Hufeld U., 3., Auflage, Baden-Baden, 2013; Europäische Verfassungsrecht, Hrsg. Bogdandy A., Berlin – Heidelberg, 2003; ქართულ ენაზე: ალასანია გ., 2013. ევროკავშირის მმართველობის კონსტიტუციური პრინციპები, თბილისი.

54 Häberle P., 2011. Europäische Verfassungslehre, 7., Auflage, Baden-Baden; Häberle P., Kotzur M., 2015. Europäische Verfassungslehre, 8., Auflage.
55 Pernthaler P., 1996, S. 29.
56 Weidenfeld W., 2006. Die Europäische Verfassung verstehen, Auflage: 1., Aufl. S. 10.
57 Waldhoff Ch., 2010. Verfassungsgeschichte und Theorie der Verfassung, in: Verfassungstheorie, Hrsg. Depenheuer O., und Grabenwarter Ch., S. 120.
58 Waldhoff Ch., S. 120.
59 Köbler G., 2008. Von der Geschichte der Verfassung zur Verfassungsgeschichte, in: Festschrift für Wilhelm Brauner zum 65. Geburtstag, Rechtsgeschichte mit internationaler Perspektive, Hrsg. Kohl G., Neschwara Ch., Simon Th., Wien, S. 2007.
60 Volkmann U., 2013. Grundzüge einer Verfassungslehre

მიეკუთვნება საჯარო სამართალს, ისევე როგორც საკონსტიტუციო სამართლის თეორია, კონსტიტუციის თეორია, სახელმწიფოს ზოგადი თეორია და სახელმწიფოს ფილოსოფია⁶¹. დამოუკიდებელ სამეცნიერო დისციპლინებად ჩამოყალიბდა „შედარებითი საკონსტიტუციო სამართლის ისტორია“⁶² და „ევროპული საკონსტიტუციო სამართლის ისტორია“⁶³. კონსტიტუციის ისტორია, როგორც მეცნიერება⁶⁴ და სამართლის ფენომენოლოგია⁶⁵, მოიცავს კონსტიტუციის განვითარების ისტორიას და კონსტიტუციის სინამდვილეს (რეალური კონსტიტუციის ისტორია). ის იკვლევს ნორმატიული და რეალური კონსტიტუციის წარმოშობასა და განვითარებას⁶⁶. კონსტიტუციის ისტორიასა და საკონსტიტუციო სამართალს შორის მჭიდრო კავშირია. ორივე დისციპლინა ეხება კონსტიტუციას, როგორც საზოგადოების სამართლებრივ საფუძველს⁶⁷, განსაკუთრებით, სახელმწიფო ხელისუფლების ორგანიზაციას, ხელისუფლების შტოებს შორის ურთიერთობას და სახელმწიფოსა და მოქალაქის ურთიერთდამოკიდებულებას. კონსტიტუციის ისტორია სვამს კითხვას, თუ როგორი იყო ეს ურთიერთობები ადრე? ის იძლევა საკონსტიტუციო სამართლის ინტერპრეტაციის საშუალებას⁶⁸. აქედან გამომდინარე, უნდა გვახსოვდეს, რომ ის მხოლოდ ისტორიული ასპექტით არ შემოიფარგლება⁶⁹ და დიდ გავლენას ახდენს

თანამედროვე საკონსტიტუციო სამართალზე, ვინაიდან ისტორიული განვითარების ცოდნა საკონსტიტუციო სამართლისა და კონსტიტუციის არსის სწორი გაგების ერთ-ერთი წინაპირობაა⁷⁰.

კონსტიტუცია და კონსტიტუციური აზროვნების ისტორია

თანამედროვე კონსტიტუციური წესრიგი კონსტიტუციური აზროვნების შედეგია. კონსტიტუციური აზროვნების ისტორია უშუალოდ კონსტიტუციას არ შეისწავლის, მისი დაკვირვების ობიექტი არაა კონსტიტუციის ტექსტი. მას აინტერესებს მხოლოდ ეპოქალური კონსტიტუციური იდეები და შეხედულებები. არც ერთ იდეას თუ შეხედულებას არ მოუხდენია იმდენი გავლენა სამართლის ცალკეული დარგის განვითარებაზე, რამდენიც კონსტიტუციურმა იდეებმა კონსტიტუციასა და საკონსტიტუციო სამართალზე. კონცეპტუალური ღირებულებების გავლენით ქმნიდა კაცობრიობა ოდითგანვე კონსტიტუციურ მართლშეგნებას. კონსტიტუციური იდეები და შეხედულებები მჭიდროდ უკავშირდება საკონსტიტუციო სამართლის პოლიტიკას, ვინაიდან კონსტიტუციური არქიტექტურა ამ იდეებისა და კონცეფციების გარეშე წარმოუდგენელია. ღირებულებული კონსტიტუციური კონცეფცია „კარგი კონსტიტუციის“ წინაპირობაა. კონსტიტუციური იდეა წმინდა და შეუდარებელია (კანტი)⁷¹. კონსტიტუციისთვის უმთავრესი საერთო ფასეულობები და ღირებულებებია⁷².

der Bundesrepublik Deutschland, Tübingen, S. 8.
 61 Grabenwarter Ch., 2010. Verfassungsgeschichte und Theorie der Verfassung, in: Verfassungstheorie, Hrsg. Depe-
 neuher O., Grabenwarter Ch., Tübingen, S. 127.
 62 Gusy Ch., 2009. Vergleichende Verfassungsgeschichte als
 Desiderat und Aufgabe, in: Grundrecht demokratische
 und Verfassungsgeschichte, Jörg-Detlef Kühne zum 65. Ge-
 burstag, Hrsg. Waechter K., S. 39-57.
 63 Müssig U., 2010. Forschungsaufgaben, Probleme und
 Methoden einer europäischen Verfassungsgeschichte,
 in: Verfassungsgeschichte in Europa, Tagung der Verei-
 nigung für Verfassungsgeschichte in Hofgeismar vom 27.
 Bis 29. März 2006, Für die Vereinigung herausgegeben
 von Helmut Neuhaus, Berlin, S. 175-216.
 64 Kley A., 2013. Verfassungsgeschichte der Neuzeit, Dritte
 Auflage, Bern, S. 1.
 65 Hofmann H., 2007. Verfassungsgeschichte als Phänome-
 nologie des Rechts, München.
 66 Wieser B., 2005, S. 47.
 67 Frotscher W., Pieroth B., 2013. Verfassungsgeschichte,
 12., Auflage, München, S. 1.
 68 Frotscher W., Pieroth B., 2013. S. 1;
 69 Koselleck R., 1983. Begriffsgeschichtliche Probleme der
 Verfassungsgeschichtsschreibung, in: Der Staat, Zeitschrift

für Staatslehre öffentliches Recht und Verfassungsge-
 schichte, Beiheft 6, Gegenstand und Begriffe der Verfas-
 sungsgeschichtsschreibung, Hrsg. Böckenförde E., Gra-
 wert R., Ossenbühl F., Quaritsch H., Weis H., Willms B.,
 Berlin, S. 21.
 70 Morlok M., 1988. Was heisst und zu welchem Ende stu-
 diert man Verfassungstheorie, Berlin, S. 30.
 71 Werner K., 1956. Die Verfassung als rechtliche Grundord-
 nung des Staates, Untersuchungen über die Entwicklun-
 gstendenzen im modernen Verfassungsrecht, Zürich, S. 10.
 72 Mastronardi Ph., Taubert D., 2006, S. 6.

კონსტიტუცია და ჩვეულებითი საკონსტიტუციო სამართალი

ჩვეულებითი საკონსტიტუციო სამართალი მჭიდროდ უკავშირდება „კონსტიტუციას“⁷³, ვინაიდან, ადრინდელ რეჟიმებში (ფრანგ. Ancien Regime - მმართველობის ადრინდელი ფორმები, ძველი სახელმწიფო) კონსტიტუცია ჩვეულებით-სამართლებრივ ბუნებას გამოხატავდა⁷⁴. იგი, როგორც დაუწერელი, ისე დაწერილი კონსტიტუციის (საკონსტიტუციო სამართლის) ერთ-ერთი წყაროა⁷⁵ სამართლის ზოგად პრინციპებთან, ბუნებით სამართალთან და სასამართლო პრაქტიკასთან ერთად⁷⁶. არასწორი იქნება მათი ერთმანეთთან გაიგივება. დაუწერელ საკონსტიტუციო სამართალს საფუძვლად არ უდევს საკონსტიტუციო დოკუმენტი ფიქსირებული ფორმით⁷⁷. ქვეყნებში, რომლებიც კონტინენტური სამართლის ოჯახს მიეკუთვნება, ნაკლები ყურადღება ექცევა ჩვეულებითი სამართლის ნორმებს, რასაც ვერ ვიტყვით ანგლო-ამერიკული სამართლის სისტემის ქვეყნებზე, სადაც საზოგადოებრივი ცხოვრება კანონთან ერთად ჩვეულებითი სამართალითაა მოწესრიგებული. ამ შემთხვევაში დიდა დაუწერელი და ჩვეულებითი საკონსტიტუციო სამართლის ნორმების გავლენა. სწორედ ამის გამო ამერიკის 1787 წლის კონსტიტუციაში დღემდე სულ ცოტა ცვლილებაა შესული. როდესაც საუბარია ჩვეულებით საკონსტიტუციო სამართალზე, გასათვალისწინებელია, ფორმალური თვა-

ლსაზრისით, მისი ორგვარი ბუნება: პირველი, ჩვეულებითი საკონსტიტუციო სამართალი თანამედროვე საკონსტიტუციო სამართალსა და კონსტიტუციაში; და, მეორე, ჩვეულებითი საკონსტიტუციო სამართალი მოქმედი საკონსტიტუციო სამართლისა და კონსტიტუციის მიღმა. პირველის შემთხვევაში ჩვეულებითი საკონსტიტუციო ნორმები პოზიტიურ, ფიქსირებულ საკონსტიტუციო სამართალს ერწყმის. შორს რომ არ წავიდეთ, ამისი კლასიკური მაგალითია, საქართველოს პირველი რესპუბლიკა, როდესაც სახელმწიფოებრივი ცხოვრების სამწლიანი გამოცდილება აისახა პირველ კონსტიტუციაში. ჩვეულებითი საკონსტიტუციო სამართლის დამდგენი სუბიექტები მრავალფეროვანია. ჩვეულებითი საკონსტიტუციო სამართლის უმთავრესი მიზანია, მოაწესრიგოს ის სფერო, რომელთა მოწესრიგება დაუწერილი და დაუწერელი კონსტიტუციით (საკონსტიტუციო სამართალით) გათვალისწინებული არაა. თუმცა, დღეს ბევრი თანხმდება იმაში, რომ კონსტიტუციის სტაბილური და რაციონალური ზემოქმედება მაშინაა ძლიერი, როცა ის დაუწერილი ფორმისაა⁷⁸.

ჩვეულებითი საკონსტიტუციო სამართალი წარმოიშობა და ვითარდება კონსტიტუციის მუდმივი განმარტებისა და ხანგრძლივი გამოყენების შედეგად (intra constitutionem). არ არსებობს სრული და უნაკლო კონსტიტუცია. ხშირია კონსტიტუციური ნორმების ხარვეზი ან სიცარიელე⁷⁹, რომელიც საჭიროებს შევსებას დაუწერელი კონსტიტუციის საშუალებით (praeter constitutionem), რაც მათ შორის მჭიდრო კავშირის საფუძველია⁸⁰. ჩვეულებითი საკონსტიტუციო სამართლის წარმოშობის წინაპირობა შეიძლება იყო კონსტიტუციაში შეტანილი ზოგადი დამატებები და ცვლილებები (contra constitutionem).

კონსტიტუცია და ჩვეულებითი სამართალი, კონსტიტუცია და ბუნებითი სამართალი⁸¹,

73 Wagner Ch., 1963. Bonner Grundgesetz und Verfassungsgewohnheitsrecht, München, S. 28.
 74 Hofmann R., 1987. Die Auseinandersetzung um den Bestand von Verfassungsgewohnheitsrecht in der französischen Verfassungsdoktrin, in: Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart, neue Folge/Band 36, Hrsg. Häberle P., S. 156.
 75 Hofmann R., S. 156.
 76 Amadeus Wolff H., 2000. Ungeschriebenes Verfassungsrecht unter dem Grundgesetz, Tübingen, S. 462.
 77 Badura P., 2014. Verfassungsänderung, Verfassungswandel und Verfassungsgewohnheitsrecht, in: Handbuch des Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland, Hrsg. Josef Isensee und Paul Kirchhof, Band XII, S. 595.

78 Hesse K., 1999. Grundzüge des Verfassungsrecht der Bundesrepublik Deutschland, Neudruck der 20. Auflage, Heidelberg, S. 29.
 79 Hofmann R., S. 158.
 80 Hesse K., S. 14.
 81 Hossemer W., 2002. Naturrecht im Verfassungsrecht, in: Strafrecht, Strafprozessrecht und Menschenrechte, Festschrift für Stefan Trechsel zum 65. Geburtstag. Hrsg. And-

კონსტიტუცია და ტრადიცია⁸² – ეს ის საკითხებია, რომლებიც ჩვენთან ყურადღებას და კვლევა-ძიებას მოითხოვს.

„საერთო კეთილდღეობას“ უზრუნველყოფს⁸⁶. ფილოსოფიური თვალსაზრისით, კონსტიტუცია ღირებულებების სისტემაა, რომლისკენაც კოლექტივი მიისწრაფვის.

კონსტიტუცია და კონსტიტუციის ფილოსოფია

კონსტიტუცია ფილოსოფიური აზრის ამოუწურავი თემაა⁸³. კონსტიტუციის ფილოსოფიის ამოსავალი დებულებაა: კონსტიტუცია, ის, რაც უნდა იყოს – კონსტიტუციის ონტოლოგია და იდეა კონსტიტუციის შესახებ – კონსტიტუციის მეტაფიზიკა. ტერმინი „კონსტიტუციის ფილოსოფია“ თანდათან იმკვიდრებს ადგილს კონსტიტუციის თეორიაში. მას უამრავი საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია თუ შეხვედრა მიეძღვნა. კონსტიტუციის თეორია კონსტიტუციის ფილოსოფიას მჭიდროდ უკავშირდება. მარტივად რომ ვთქვათ, კონსტიტუციის თეორიის საგანი რეალური (პოზიტიური) კონსტიტუციაა, ხოლო კონსტიტუციის ფილოსოფია უპირატესად იდეალურ კონსტიტუციაზეა ორიენტირებული. პირველი იკვლევს მის ნორმატიულ ბუნებას, მეორე კი – დესკრიპტიულს⁸⁴. კონსტიტუციის ფილოსოფიის ძირითადი ამოცანაა, შეიმეცნოს იდეალური და რეალური კონსტიტუციის პერსპექტივები, ერთმანეთთან კავშირები და, თუ შესაძლებელია, მოახდინოს მათი ინტეგრაცია⁸⁵. კონსტიტუციის ფილოსოფია სამართლის ფილოსოფიის ნაწილია. იგი მიეკუთვნება პრაქტიკულ ფილოსოფიას. კონსტიტუციის ფილოსოფიისათვის კონსტიტუცია წარმოადგენს მოქმედების უმაღლეს მიზნებს. კონსტიტუცია ამკვიდრებს პოლიტიკურ საზოგადოებას, რომელიც მის

კონსტიტუცია და კონსტიტუციის პოლიტიკა

საკონსტიტუციო სამართალშემოქმედება სახელმწიფო პოლიტიკის მნიშვნელოვანი ელემენტია*. კონსტიტუციის თეორიაში ის „საკონსტიტუციო პოლიტიკის“⁸⁷ სახელწოდებითაა ცნობილი და ჩამოყალიბდა, როგორც პრაქტიკული მეცნიერება და კონსტიტუციური ცვლილებების ხელოვნება⁸⁸. კონსტიტუცია მოქმედებს დროში⁸⁹. საზოგადოების სოციალური სინამდვილის ისტორიული გარდაქმნები კონსტიტუციის შინაარსზეც მოქმედებს და არ ტოვებს მის ტექსტს ხელუხლებელს⁹⁰. იგი პოლიტიკურ ძალთა გადაწყვეტილების შედეგია⁹¹. საპარლამენტო უმრავლესობის პასუხისმგებლობაა, შეამოწმოს, არის თუ არა კონსტიტუცია დროის მოთხოვნების შესაბამისი და მომავალზე ორიენტირებული. საკონსტიტუციო რეფორმის უმთავრესი მიზანია, უზრუნველყოს საზოგადოებრივი მოთხოვნების შესაბამისობა შეცვლილ ურთიერთობებთან, ინსტიტუციების გაუმჯობესება⁹². ამ გზით განხორციელებული

reas Nonatsch u. a.
82 *Württemberg T.*, 2004. Grundgesetze und Verfassungstradition, in: Essays in Honour of Georgios I. Kossimotis.
83 *Mastronardi Ph., Taubert D.*, 2006. Staats und Verfassungstheorie im Spannungsfeld der Disziplinen, Archiv für Rechts und Sozialphilosophie, Tag: 12.-13. November 2004, Hrsg. *Mastronardi/Taubert*, Stuttgart, S. 6.
84 *Mastronardi Ph., Taubert D.*, S. 6.
85 *Mastronardi Ph., Taubert D.*, S. 6.

86 *Mastronardi Ph., Taubert D.*, S. 18.
* *Jellinek G.*, Verfassungsänderung und verfassungswandlung, 1996 (პირველად ის გამოიცა 1906 წელს ქალაქ ბერლინში);
87 *Adamovich L., Funk B., Holzinger G.*, S. 25.
88 *Saladin P.*, 1998. Die Kunst der Verfassungserneuerung, Schriften zur Verfassungsreform (1968-1996), Basel und Frankfurt am Mein.
89 *Häberle P.*, 1978. Zeit und Verfassung, in: Die Verfassung als öffentlicher Prozess, S. 59.
90 *Hesse K.*, 1995. Verfassung und Verfassungsrecht, in: Handbuch des Verfassungsrecht der Bundesrepublik Deutschland, 2., neubearbeitete und erweiterte Auflage, Hrsg. Ernst Benda u. a. S. 11.
91 *Badura P.*, 2014. Verfassungsänderung, Verfassungswandel, Verfassungsgewohnheitsrecht, in: Handbuch des Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland, Hrsg. *Josef Isensee und Paul Kirchhof*, Band XII, S. 608.
92 *Grimm D.*, 1983. Verfassungsfunktion und Grundgesetzreform, in: AöR, 1972, S. 489; *Rudolf Scheinberg*, Verfassungspolitik und offene verfassung, in: Juristische Zeitsungen, 1980, S. 385; *Peter Badura*, Staatsaufgaben und Verfassungspolitik, in: FS für Taksuke Kobazashi, S. 498.

ფუნდამენტური საკონსტიტუციო რეფორმები კონსტიტუციის ხანგრძლივი მოქმედების გარანტიაა. საკონსტიტუციო პოლიტიკამ სწორად უნდა შეაფასოს პოლიტიკური ინსტიტუციების მართვის უნარი და მოიფიქროს კონსტიტუციის ნორმების სამართლებრივი ეფექტიანობის შესაძლებლობები⁹³. საკონსტიტუციო პოლიტიკის ყურადღება, პირველ რიგში, მიმართული უნდა იყოს ხელისუფლებადანაწილებულ დემოკრატიაში პარლამენტისა და მთავრობის ორგანიზაციისა და ფუნქციური უნარიანობის უზრუნველყოფისაკენ⁹⁴. კონსტიტუცია არც ერთ დროში და არც ერთ ქვეყანაში არაა იდეალური და ყოვლისმომცველი. საკონსტიტუციო პოლიტიკა ემსახურება არსებული საკონსტიტუციო სამართლისა და რეალური კონსტიტუციის შემდგომ განვითარებას და გაუმჯობესებას, რისთვისაც ის ქმნის კონცეფციებსა და სტრატეგიებს⁹⁵. ამავე დროს, აფასებს კონსტიტუციური რეფორმის შესაძლებლობებს⁹⁶ და როდესაც ეს შესაძლებლობები იწურება, იწყება კონსტიტუციური ცვლილებების კრიზისი⁹⁷. ხელოვნური საკონსტიტუციო ინოვაციები – ექსპერიმენტული საკონსტიტუციო მიდგომები მიუღებელია და ზიანს აყენებს ქვეყნის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ განვითარებას. ცვლილებები თვითმიზანი არაა. თუ ის საზოგადოებრივი ცხოვრების მოდიფიცირებასა და საკონსტიტუციო პოლიტიკის მოთხოვნებს ემსახურება, მაშინ კონსტიტუცია „მოძრავი“ ელემენტია. საკონსტიტუციო ცვლილება არც შემთხვევითი და არც თვითნებურია. ის კონსტიტუციის უწყვეტობის ლეგიტიმური გზაა⁹⁸.

კონსტიტუციის პოლიტიკა მიმართულია არა იდეალური, არამედ რეალური კონსტიტუციისაკენ.

კონსტიტუციის თეორიის სუბ-დისციპლინები შემდეგ ფუნქციებს ასრულებენ: კონსტიტუციის თეორია შეისწავლის კონ-

სტიტუციის ტიპს, კონსტიტუციის დოგმატიკა შეიმეცნებს კონსტიტუციის სახელმძღვანელო პრინციპებს, კონსტიტუციის ინტერპრეტაცია პასუხობს საკონსტიტუციო სამართლის კონკრეტულ კითხვებს, კონსტიტუციის პოლიტიკა კი ემსახურება კონსტიტუციის ახალი ფორმის ჩამოყალიბებას⁹⁹. უფრო მარტივად რომ ვთქვათ, კონსტიტუციის დოგმატიკოსი განამტკიცებს კონსტიტუციური სახელმწიფოს არქიტექტურას, კონსტიტუციის თეორეტიკოსი განიხილავს მის სტილსა და სტატიკას (ძალები, რომლებიც უზრუნველყოფს შენობის სტაბილურობასა და ურღვევობას), კონსტიტუციის ინტერპრეტატორი კი შეაკეთებს არსებულს, ხოლო პოლიტიკოსი ფიქრობს კონსტიტუციის ახალ არქიტექტურაზე¹⁰⁰.

კონსტიტუცია და შეღარებითი კონსტიტუციონალიზმი

შედარებას საკონსტიტუციო სამართალში დიდი ტრადიცია აქვს. მისი წარმოშობა ანტიკურ საბერძნეთში არისტოტელეს სახელს უკავშირდება. შედარების ობიექტი, ძირითადად, ბერძნული ქალაქ-სახელმწიფოების კონსტიტუციები იყო, რომლებმაც საფუძველი დაუდო მოძღვრებას სახელმწიფო მმართველობის ფორმების შედარების შესახებ¹⁰¹. თანამედროვე შედარებითი სამართლის ფუძემდებლად ითვლება მონტესკიე. შედარებითი კონსტიტუციონალიზმის უმთავრესი ობიექტი – კონსტიტუციაა. შედარებითი კონსტიტუციონალიზმის თეორიაში გამოყოფენ მის ოთხ მთავარ ასპექტს, რომლებიც,

93 *Badura P.*, 2014. *Verfassungsänderung, Verfassungswandel, Verfassungsgewohnheitsrecht*, in: *Handbuch des Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland*, Hrsg. *Isensee J., und Kirchhof P.*, Band XII, S. 608.

94 *Badura P.*, S. 611.

95 *Adamovich L., Funk B., Holzinger G.*, S. 25.

96 *Adamovich L., Funk B., Holzinger G.*, S. 25.

97 *Hesse K.*, *Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, 20., Auflage, S. 16.

98 *Häberle P.*, 1996. *Verfassung als öffentlicher Prozess*, Berlin, S. 91.

99 *Kirchhof P.*, 2014. *Verfassung, Theorie und Dogmatik*, in: *Handbuch des Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland*, Hrsg. *Josef Isensee und Paul Kirchhof*, Band XII, *Normativität und Schutz der Verfassung*, Dritte, völlig, neubearbeitete und erweiterte Auflage, S. 695.

100 *Kirchhof P.*, 2014. *Verfassung, Theorie und Dogmatik*, in: *Handbuch des Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland*, Hrsg. *Isensee J., und Kirchhof P.*, Band XII, *Normativität und Schutz der Verfassung*, Dritte, völlig, neubearbeitete und erweiterte Auflage, S. 695.

101 *Wieser B.*, 2005. *Vergleichendes Verfassungsrecht*, Wien, S. 9.

მეთოდოლოგიური თვალსაზრისით, მიმართულებას აძლევს მკვლევარს: კონსტიტუციის ტექსტი და მისი განმარტება, სისტემური დამოკიდებულება ცალკეულ კონსტიტუციურ ნორმებს შორის (პრინციპები და ინსტიტუციები), სახელმწიფოსა და კონსტიტუციის არსის გაგება და შედარებითი სამართალი, როგორც კულტურული მეცნიერება¹⁰². კონსტიტუციურ სამართალში გამოიყენება შედარების ორი ხერხი: მაკრო და მიკრო შედარება (Makrovergleichung und Mikrovergleichung). მაკრო შედარება მიზნად ისახავს გამოიკვლიოს ყველა ის ფენომენი, რომელიც საერთოა კონსტიტუციური წესრიგისათვის. მაგალითად, კონსტიტუციის მიღების ფორმები, შედარებითი საკონსტიტუციო სამართლის არსი და ფუნქციები, ურთიერთობა შედარებით საკონსტიტუციო სამართალსა და სხვა მომიჯნავე დისციპლინებს შორის, კონსტიტუციური ცლილებები, კონსტიტუციათა კლასიფიკაცია. მიკრო შედარება, ძირითადად, დაკავებულია ცალკეული ინსტიტუტების შედარებითი ანალიზით, მაგალითად, საკონსტიტუციო მართლმსაჯულების არსი და ფუნქცია, ორპალატიანი პარლამენტის ამოცანები. შედარებითი კონსტიტუციონალიზმის ობიექტი ცალკე აღებული ერთი კონსტიტუცია არაა. ის სცილდება ეროვნული კონსტიტუციური სამართლის ჩარჩოებს. კონსტიტუციებს შორის ორმხრივი გავლენები, მსგავსებები და კონტრასტი შედარებითი კონსტიტუციონალიზმის უმთავრესი მეთოდოლოგიური ელემენტებია.

კონსტიტუცია და სახელმწიფოს ზოგადი თეორია

სახელმწიფოს ზოგადი თეორია სახელმწიფოს შემსწავლელ მეცნიერებს შორის ყველაზე ძველი დისციპლინაა. კონსტიტუციის

თეორიის დამოუკიდებელ დისციპლინად ჩამოყალიბებამდე, კონსტიტუცია საგნობრივი და მეთოდოლოგიური თვალსაზრისით, სახელმწიფოს ზოგადი თეორიის შემეცნების ობიექტი იყო და ეს ჩანს კიდევაც ადრინდელ შრომებში¹⁰³.

სახელმწიფოს ზოგადი თეორია ნორმატიული დისციპლინაა¹⁰⁴. სამართლის წმინდა თეორიის თანახმად, სახელმწიფო მხოლოდ სამართლებრივი ფენომენია. აქედან გამომდინარე, სახელმწიფოს ზოგადი თეორია იურიდიული დისციპლინაა და იყენებს კვლევის იურიდიულ მეთოდებს, რომელთა საშუალებითაც სახელმწიფოსთან ერთად მისი სამართლებრივი ინსტიტუტების შესწავლა შესაძლებელი¹⁰⁵. თუმცა ეს პოზიცია პრაქტიკაში არ განხორციელებულა. სახელმწიფოს ზოგადი თეორია დღეს აერთიანებს სამართლის მეცნიერების, ისტორიის, ფილოსოფიის, ეკონომიკის, სისტემური თეორიის, ინსტიტუციების თეორიის განსხვავებულ თემებსა და მეთოდებს კომბინირებული ფორმით¹⁰⁶.

ამ დარგის საგანია სახელმწიფო¹⁰⁷. მისი უშუალო საგანი კონსტიტუცია არაა. მას კონსტიტუცია აინტერესებს იმდენად, რამდენადაც ის სახელმწიფოს სადამფუძნებლო აქტი და სახელმწიფოს შემდგომი განვითარების ფუნდამენტია. იგი უმთავრესად მოიცავს სახელმწიფოს ცნებას და ნიშან-თვისებებს, მის წარმოშობას და უკუსვლას, სახელმწიფოს ფორმას, სახელმწიფო იდეებს, სახელმწიფოს, მისი ინსტიტუციების მიზნებსა და ტიპურ მიმართულებებს¹⁰⁸. მისი ცენტრალური თემაა, ასევე, სახელმწიფოსა და სამართლის ურთიერთობა. მისი საგანია არა უბრალოდ „სახელმწიფო“, არამედ „კონსტიტუციური სახელმწიფო“¹⁰⁹.

102 Wahl R., 2000. Verfassungsvergleichung als Kulturvergleichung, in: Staat – Souveränität – Verfassung, Festschrift für Helmut Quaritsch, zum. 70 Geburtstag, Hrsg. Murswiek D., u. a. Berlin, S. 166.

103 Jellinek G., 1922. Allgemeine Staatslehre, Berlin; Kelsen H., 1925. Allgemeine Staatslehre, Berlin; Heller H., 1984. Staatslehre, 6., revidierte Auflage, Tübingen; Krüger H., 1966. Allgemeine Staatslehre, Zweite, durchgesehene Auflage, Stuttgart; Waldecker L., 1927. Allgemeine Staatslehre, Berlin.

104 Kojan F., 1993. Allgemeine Staatslehre, Wien, S. 7.

105 Adamovich L., Funk B., Holzinger G., S. 27.

106 Adamovich L., Funk B., Holzinger G., S. 27.

107 Adamovich L., Funk B., Holzinger G., S. 27.

108 Wieser B., 2005, S. 45.

109 Perenthaler P., 1996. Allgemeine Staatslehre und Verfassungslehre, 2. Auflage, Wien, New York, S. 23.

კონსტიტუცია და პოლიტიკის მეცნიერება

კონსტიტუცია საზოგადოების კონკრეტული სოციო-პოლიტიკური ფორმაა¹¹⁰. კონსტიტუცია თანამედროვე პოლიტიკური ფილოსოფიის ერთ-ერთი საკითხია¹¹¹. საკონსტიტუციო სამართალს „პოლიტიკურ სამართალსაც“¹¹² უწოდებენ. საბოლოო ჯამში, კონსტიტუციის თეორია პოლიტიკური თეორიაა¹¹³. კონსტიტუცია ყოველთვის პასუხობს პოლიტიკური პრაქტიკის განსაზღვრულ მოთხოვნებს¹¹⁴. კონსტიტუცია არ ამოიწურება მხოლოდ წმინდა სამართლებრივი საკითხებით, არამედ ის მოიცავს ფართო პოლიტიკურ განზომილებას¹¹⁵. პოლიტიკური მეცნიერების შესწავლის (პოლიტოლოგია) უმთავრესი საგანი პოლიტიკური ხელისუფლება და პოლიტიკური ძალაუფლებაა. უფრო კონკრეტულად-მოძღვრება ხელისუფლებაზე (ინსტიტუციების თეორია), პოლიტიკური გადაწყვეტილებების მიღება (პოლიტიკური პროცესი) და ძირითადი პოლიტიკური მსოფლმხედველობა (პოლიტიკური იდეები). ის იკვლევს ასევე საერთაშორისო პოლიტიკურ ინსტიტუციებსა და პროცესებს (საერთაშორისო პოლიტიკა). სოციო-პოლიტიკური თვალსაზრისით მისი სფეროა, ასევე, კონსტიტუცია. პოლიტიკის მეცნიერება მიმართულია არა მხოლოდ სახელმწიფოსკენ, არამედ იგი იკვლევს პოლიტიკური ძალაუფლების მატარებელ სუბიექტებს - განსაკუთრებით პოლიტიკური პარტიები, რელიგიური საზოგადოებები და სხვა. მისი ინტერესის სფეროა პოლიტიკურ პროცესებში მონაწილე სუბიექტების გადა-

წყვეტილებები, მათი განხორციელება და ურთიერთმომქმედება.

თუმცა უნდა გვახსოვდეს, რომ კონსტიტუცია, პირველ რიგში, წმინდა სამართლებრივ-ნორმატიული თვალსაზრისით, სახელმწიფოს კანონია¹¹⁶ და მას იკვლევს კონსტიტუციის კომპლექსური მეცნიერება.

დასკვნა

კონსტიტუცია კაცობრიობის მონაპოვარია. დღეს მსოფლიოში არ არსებობს სახელმწიფო, რომელსაც არ ჰქონდეს კონსტიტუცია. იგი მრავალფუნქციური და მრავალმხრივი მოვლენაა. მისი კომპლექსური შინაარსი საშუალებას იძლევა, გამოიკვეთოს დისციპლინათა მთელი წყება, რომლებსაც მათთვის დამახასიათებელი შემეცნების საგანი და მეთოდები აქვს. პირველ ყოვლისა, ესენია: კონსტიტუციის თეორია, კონსტიტუციის დოგმატიკა, კონსტიტუციის ისტორია, კონსტიტუციის ფილოსოფია, კონსტიტუციის სოციოლოგია, კონსტიტუციის ეკონომიკური თეორია, კონსტიტუციის პოლიტიკა. რა თქმა უნდა, ეს დისციპლინათა ხელოვნურ გამიჯვნას არ ნიშნავს და კონსტიტუციის მრავალმხრივი დაკვირვების შედეგია. ეს ობიექტური რეალობითაა გამოწვეული და ამ რეალობას კონსტიტუციის მთლიანი ბუნების თითოეული სეგმენტი ქმნის. თუმცა მიზანი ერთია: კონსტიტუციის ეფექტიანობის მაქსიმალიზაცია.

დასაწყისშივე ჩვენი ამოცანა არ ყოფილა, წარმოდგენილი საკითხები სრულყოფილად შეგვესწავლა. ეს ერთი მცირე ნაშრომის ფარგლებში შეუძლებელია და არც გვექონია ამის პრეტენზია. მთავარი მიზანი საქართველოში საკონსტიტუციო სამართლის მეცნიერების დღის წესრიგში მთელი რიგი საკითხების დასმაა. აქედან გამომდინარე, ერთი კი ცხადია: კონსტიტუცია ქართველ კონსტიტუციონალისტთა კალმის მოლოდინშია.

110 Böckenförde E., 1961. Die deutsche verfassungsgeschichtliche Forschung im. 19. Jahrhundert, S. 211.
 111 Gunther T., 2012. Verfassungsfragmente, Berlin, S. 13.
 112 Isensee J., 2014. Verfassungsrecht, als „politisches Recht“, in: Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland, Hrsg. Isensee J., Kirchhof P., Band XII, Heidelberg.
 113 Hermens F., 1968. Verfassungslehre, Köln, S. 3.
 114 Hennis W., 1968. Verfassung und Verfassungswirklichkeit, Ein deutsches Problem, Tübingen, S. 35.
 115 Wyduckel D., 2008. Verfassung und Konstitutionalisierung, in: Organisation und Verfahren im sozialen Rechtsstaat, Festschrift für Friedrich E. Schanpp zum. 70. Geburtstag, Hrsg. Butzer H., Kaltenborn M., Meyer W., Berlin, S. 896.

116 Gunther T., 2012; S. 13.

CONSTITUTION AS IN SUB- AND INTERDISCIPLINE „GRAVITATION FIELD“

Beka Kantaria

*Constitutionalist, Doctor of Law,
Proffesor of school of law at academy of ministry
of internal affairs of Georgia*

RESUME

KEY WORDS:

Constitution, theory of constitution, constitution dogmatism

Constitution is a gain of the mankind. There is no country in the world without a constitution. Constitution is a versatile and multifunctional phenomenon. The complex content thereof outlines a range of disciplines with their characteristic subject matter and methods. Primarily, these are: Constitution Theory; Constitution Dogmatism; Constitution History; Constitution Philosophy; Constitution Sociology; Economic Theory of Constitution; Constitution Politics. This is the result of multilateral constitution studies and it does not consider artificial separation of disciplines. It is caused by the objective reality that involves every segment of the constitution. Though, the goal is the same: maximization of effectiveness of the constitution.

This is a small thesis project and initially our goal was not to make a comprehensive study of the issues and we did not claim for it. The main goal is to raise a number of issues in the studies of constitutional law of Georgia. Therefore one thing is clear: The constitution is in anticipation of the Georgian constitutionalists.

NOTES:

1. Vorländer H., 2004. Die Verfassung – Idee und Geschichte. 2., überarbeitete Auflage. S. 21. (DEUTSCH)
2. Vorländer H., 2004. Die Verfassung – Idee und Geschichte. 2., überarbeitete Auflage. S. 22. (DEUTSCH)
3. Grimm D., 2009. Verfassungskultur, in: Verfassung der Zukunft (Ein Lesebuch zum 60. Geburtstag des Grundgesetzes). Hg. Dri-gitte Zypries, S. 12. (DEUTSCH)
4. Adamovich L., Funk B., Holzinger G., 1997, Wien. Österreichisches Staatsrecht, Band 1, Grundlagen, Springers Kurzlehrbücher der Rechtswissenschaft. S. 22. (DEUTSCH)
5. Adamovich L., Funk B., Holzinger G., 1997, Wien. Österreichisches Staatsrecht, Band 1, Grundlagen, Springers Kurzlehrbücher der Rechtswissenschaft. S. 22. (DEUTSCH)
6. Morlok M., 2014. Soziologie der Verfassung, Tübingen, S. 1; Zalten E., 2006. Staatslehre und Verfassungstheorie im Licht der Soziologie. in: Staats- und Verfassungstheorie im Spannungsfeld der Disziplinen, Hrsg. von Philippe Mastronardi; Denis Taubert, Stuttgart. (DEUTSCH)
7. Kirchgässner B., 2006. Ökonomische Theorie der Verfassung, in: Staats und Verfassungstheorie im Spannungsfeld der Disziplinen, Archiv für Rechts und Sozialphilosophie, Tag: 12.-13. November 2004, Hrsg. Mastronardi/Taubert, Stuttgart. (DEUTSCH)
8. Adamovich L., Funk B., Holzinger G., 1997, Wien. Österreichisches Staatsrecht, Band 1, Grundlagen, Springers Kurzlehrbücher der Rechtswissenschaft. S. 23. (DEUTSCH)
9. Jestaed M., Der Beitrag der modernen Verfassungstheorie zu einer geglückten Verfassungsgebung. in: Verfassungstheorie und Verfassungsgebung, Überlegungen anlässlich der Diskussion um eine Verfassungsreform in der Türkei Hg. Scherzberg A., Can O., Dogan I., Hrsg. Depenheuer O., Band 9, Münster, S. 10. (DEUTSCH)
10. Morlok M., 1988. Was heißt und zu welchem Ende studiert man Verfassungstheorie? Berlin, S. 16. (DEUTSCH)
11. Schmitt C., 2010. Verfassungslehre. Zehnte Auflage, Berlin. (DEUTSCH)
12. Morlok M., 1988. Was heißt und zu welchem Ende studiert man Verfassungstheorie? Berlin, S. 16. (DEUTSCH)
13. Smend R., 1928. Verfassung und Verfassungsrecht. München. (DEUTSCH)
14. Loewenstein K., 2000. Verfassungslehre. Tübingen. (DEUTSCH)
15. Hawerkate G., Verfassungslehre. Verfassung als Gegenseitigkeitsordnung. (DEUTSCH)
16. Hermens F., 1968. Verfassungslehre. 2. Auflage, Westdeutscher Verlag Köln und Opladen. (DEUTSCH)
17. Jestaedt M., 2010. Verfassungstheorie als Disziplin, in: Verfas-

- sungstheorie, Hrsg. von Depenheuer O., und Grabenwarter Ch., Tübingen, S. 6. (DEUTSCH)
18. Methoden(r)einheit und Disziplinenvielheit. In: Gedenkschrift Walter R., 2013; Jestaedt M., [Hrsg.], Hans Kelsen und die deutsche Staatsrechtslehre. Tübingen, 2013; Beitrag moderner Verfassungstheorie. in: Verfassungstheorie und Verfassungsgebung, Überlegungen anlässlich der Diskussion um eine Verfassungsreform in der Türkei. Hrsg. Depenheuer O., Berlin, 2012; Die Verfassung hinter der Verfassung, Paderborn; München; Wien; Zürich, 2009; Das mag in der Theorie richtig sein...Tübingen, 2006. (DEUTSCH)
  19. Verfassungstheorie, 2010. Hrsg. Depenheuer O., und Grabenwarter Ch., Tübingen. (DEUTSCH)
  20. Verfassungstheorie, 2010. Hrsg. Depenheuer O., und Grabenwarter Ch., Tübingen; S. 13; Kirchhof P., 2014. Verfassung, Theorie und Dogmatik. in: Handbuch des Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland. Hrsg. Josef Isensee und Paul Kirchhof, Band XII, Normativität und Schutz der Verfassung. Dritte, völlig neubearbeitete und erweiterte Auflage; Roellecke G., 2011. Zur Unterscheidung von Rechtsdogmatik und Theorie, am Beispiel der Konzepte Hegels und Luhmanns. in: Juristen Zeitung, 13/66 Jahrgang, 1. Juli S. 645-659. (DEUTSCH)
  21. Volkmann U., 2012. Zur heutigen Situation einer Verfassungstheorie. in: Der Staat, Zeitschrift für Staatslehre und Verfassungsgeschichte, deutsches und europäisches öffentliches Recht, Hrsg. Böckenförde E., Bogdandy A., Brugger W., Grawert R., Kunisch J., Lepsius O., Möllers Ch., Ossenbühl F., Paulz W., Quaritsch H., Stollberg-Rilinger B., Volkmann U., Vosskuhle A., Wahl R., 51. Band, Heft 1, S. 601-602. (DEUTSCH)
  22. Poier K., 2011. Verfassungsrecht und Allgemeine Staatslehre, Prüfungsfälle und Lösungsvorschläge in systematischer Bearbeitung. 4., aktualisierte und erweiterte Auflage, Verlag Österreich, Wien, S. 15. (DEUTSCH)
  23. Schmitt C., 1928. Verfassungslehre. VII. (DEUTSCH)
  24. Jestaedt M., 2010. Verfassungslehre als Disziplin, in: Verfassungstheorie. Hrsg. Depenheuer O., und Grabenwarter Ch., Tübingen, S. 8. (DEUTSCH)
  25. Pernthaler P., 1996. Allgemeine Staatslehre und Verfassungslehre, Zweite, völlige neubearbeitete Auflage. Wien, S. 19. (DEUTSCH)
  26. Morlok M., 1988. Was heißt und zu welchem Ende studiert man Verfassungstheorie? Berlin, S. 24. (DEUTSCH)
  27. Morlok M., 1988. Was heißt und zu welchem Ende studiert man Verfassungstheorie? Berlin, S. 25. (DEUTSCH)
  28. Doehring K., 2004. Allgemeine Staatslehre, eine systematische Darstellung. 3., neubearbeitete Auflage, Heidelberg, S. 7. (DEUTSCH)

29. Jestaedt M., Beitrag moderner Verfassungstheorie. in: Verfassungstheorie und Verfassungsgebung. Hrsg. Depenheuer O., S. 11. (DEUTSCH)
30. Pernthaler P., 1996. Allgemeine Staatslehre und Verfassungslehre. Zweite, völlige neubearbeitete Auflage. Wien, S. 26. (DEUTSCH)
31. Pernthaler P., 1996. Allgemeine Staatslehre und Verfassungslehre, Zweite, völlige neubearbeitete Auflage. Wien, S. 26. (DEUTSCH)
33. Haverkate G., 1992. Verfassungslehre. Verfassung als Gegenseitigkeitsordnung, München, S. 9. (DEUTSCH)
34. Häberle P., 1980. Die Verfassung des Pluralismus, Studien zur Verfassungstheorie der offenen Gesellschaft. Athenäum, S. 94. (DEUTSCH)
35. Häberle P., 1980. Die Verfassung des Pluralismus, Studien zur Verfassungstheorie der offenen Gesellschaft. Athenäum, S. 94. (DEUTSCH)
36. Adamovich L., Funk B., Holzinger G., 2011. 1997, Wien. Österreichisches Staatsrecht, Band 1, Grundlagen, Springers Kurzlehrbücher der Rechtswissenschaft. S. 24; Michaela Wittinger, Verfassungen, international Verträge und das Recht der Europäischen Union im Wandel. in: Verfassung – Völkerrecht – Kulturgüterschutz, Festschrift für Wilfried Fiedler zum 70. Geburtstag. Hrsg. Wittinger M., u. a. Berlin; Borowski M., Subjekte der Verfassungsinterpretation. in: Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland. Hrsg. Josef Isensee und Kirchhof P., Band XII, 2014; Zeh W., Parlamentsrecht und Verfassungssinterpretation, in: Verfassung: Zwischen Recht und Politik, Festschrift zum 70. Geburtstag für Hans-Peter Schneider, Hrsg. Hufen F., 1. Auflage, Baden-Baden, 2008; Würtenberg Th., Auslegung Verfassungsrecht – realistisch betrachtet. in: Verfassung – Philosophie – Kirche, Festschrift für Alexander Hollerbach zum 70. Geburtstag, Hrsg. Bohnert J., u. a. Berlin, 2001; Starck Ch., Maximen der Verfassungsinterpretation. in: Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland, Hrsg. Isensee J., und Kirchhof P., Band XII, 2014; Forschoff E., Zur Problematik der Verfassungsauslegung, Stuttgart, 1961; Gamper A., Regeln der Verfassungsinterpretation. Hrsg. Raschauer B., Wien, 2012; Gero Kellermann, Verfassungsinterpretation. 2011. (DEUTSCH)
37. Herdegen M., 2004. Verfassungsinterpretation als methodische Disziplin. in: Jiristen Zeitung, 13/59 Jahrgang, 2. Juli. (DEUTSCH)
38. Pernthaler P., 1996. Allgemeine Staatslehre und Verfassungslehre. Zweite, völlige neubearbeitete Auflage. Wien, S. 27. (DEUTSCH)
39. Pernthaler P., 1996. Allgemeine Staatslehre und Verfassungslehre. Zweite, völlige neubearbeitete Auflage. Wien, S. 28. (DEUTSCH)
40. Morlok M., 1988. Was heißt und zu welchem Ende studiert man

- Verfassungstheorie? Berlin, S. 50. (DEUTSCH)
41. Morlok M., 1988. Was heißt und zu welchem Ende studiert man Verfassungstheorie? Berlin, S. 50. (DEUTSCH)
  42. Morlok M., 1988. Was heißt und zu welchem Ende studiert man Verfassungstheorie? Berlin, S. 54. (DEUTSCH)
  43. Jestaedt M., Beitrag moderner Verfassungstheorie, in: Verfassungstheorie und Verfassungsgebung. Hrsg. Depenheuer O., S. 13. (DEUTSCH)
  44. Jestaedt M., Beitrag moderner Verfassungstheorie. in: Verfassungstheorie und Verfassungsgebung. Hrsg. Depenheuer O., S. 11. (DEUTSCH)
  45. Jestaedt M., Beitrag moderner Verfassungstheorie. in: Verfassungstheorie und Verfassungsgebung. Hrsg. Depenheuer O., S. 11. (DEUTSCH)
  46. Hesse K., 1959. Die Normative Kraft der Verfassung, Tübingen, S. 5.
  47. Jestaedt M., Beitrag moderner Verfassungstheorie. in: Verfassungstheorie und Verfassungsgebung, Hrsg. Depenheuer O., S. 13. (DEUTSCH)
  48. Jestaedt M., Beitrag moderner Verfassungstheorie. in: Verfassungstheorie und Verfassungsgebung. Hrsg. Depenheuer O., S. 18. (DEUTSCH)
  49. Jestaedt M., Beitrag moderner Verfassungstheorie, in: Verfassungstheorie und Verfassungsgebung. Hrsg. Depenheuer O., S. 15. (DEUTSCH)
  50. Jestaedt M., Beitrag moderner Verfassungstheorie. in: Verfassungstheorie und Verfassungsgebung, Hrsg. Depenheuer O., S. 15. (DEUTSCH)
  51. Jestaedt M., Beitrag moderner Verfassungstheorie. in: Verfassungstheorie und Verfassungsgebung. Hrsg. Depenheuer O., S. 17. (DEUTSCH)
  51. Adamovich L., Funk B., Holzinger G., 1997, Wien. Österreichisches Staatsrecht. Band 1, Grundlagen, Springers Kurzlehrbücher der Rechtswissenschaft. S. 23. (DEUTSCH)
  52. Haverkate G., 1992. Verfassungslehre. Verfassung als Gegenseitigkeitsordnung. München, S. 1. (DEUTSCH)
  53. Europäische Verfassungsrecht, Hrsg. Hufeld U., 3., Auflage, Baden-Baden, 2013; Europäische Verfassungsrecht, Hrsg. Bogdandy A., Berlin – Heidelberg. (DEUTSCH)
  54. Häberle P., 2011. Europäische Verfassungslehre. 7., Auflage, Baden-Baden; Häberle P., Kotzur M., 2015. Europäische Verfassungslehre, 8., Auflage. (DEUTSCH)
  55. Pernthaler P., 1996. Allgemeine Staatslehre und Verfassungslehre. Zweite, völlige neubearbeitete Auflage. Wien, S. 29. (DEUTSCH)
  56. Weidenfeld W., 2006. Die Europäische Verfassung verstehen. Auflage: 1., Aufl. S. 10.
  57. Waldhoff Ch., 2010. Verfassungsgeschichte und Theorie der Ver-

- fassung. in: Verfassungstheorie, Hrsg. Depenheuer O., und Grabenwarter Ch., S. 120. (DEUTSCH)
58. Waldhoff Ch., 2010. Verfassungsgeschichte und Theorie der Verfassung. in: Verfassungstheorie. Hrsg. Depenheuer O., und Grabenwarter Ch., S. 120. (DEUTSCH)
  59. Köbler G., 2008. Von der Geschichte der Verfassung zur Verfassungsgeschichte. in: Festschrift für Wilhelm Brauner zum 65. Geburtstag, Rechtsgeschichte mit internationaler Perspektive, Hrsg. Kohl G., Neschwara Ch., Simon Th., Wien, S. 2007. (DEUTSCH)
  60. Volkmann U., 2013. Grundzüge einer Verfassungslehre der Bundesrepublik Deutschland. Tübingen, S. 8. (DEUTSCH)
  61. Grabenwarter Ch., 2010. Verfassungsgeschichte und Theorie der Verfassung. in: Verfassungstheorie, Hrsg. Depeneuher O., Grabenwarter Ch., Tübingen, S. 127. (DEUTSCH)
  62. Gusy Ch., 2009. Vergleichende Verfassungsgeschichte als Desiderat und Aufgabe, in: Grundrechtsdemokratie und Verfassungsgeschichte, Jörg-Detlef Kühne zum 65. Geburtstag, Hrsg. Waechter K., S. 39-57. (DEUTSCH)
  63. Müssig U., 2010. Forschungsaufgaben, Probleme und Methoden einer europäischen Verfassungsgeschichte. in: Verfassungsgeschichte in Europa, Tagung der Vereinigung für Verfassungsgeschichte in Hofgeismar vom 27. Bis 29. März 2006, Für die Vereinigung herausgegeben von Helmut Neuhaus. Berlin, S. 175-216. (DEUTSCH)
  64. Kley A., 2013. Verfassungsgeschichte der Neuzeit. Dritte Auflage, Bern, S. 1. (DEUTSCH)
  65. Hofmann H., 2007. Verfassungsgeschichte als Phänomenologie des Rechts. München.
  66. Wieser B., 2005, Vergleichendes Verfassungsrecht. S. 47. (DEUTSCH)
  67. Frotscher W., Pieroth B., 2013. Verfassungsgeschichte. 12., Auflage, München, S. 1. (DEUTSCH)
  68. Frotscher W., Pieroth B., 2013. Verfassungsgeschichte. 12., Auflage, München, S. 1; (DEUTSCH)
  69. Koselleck R., 1983. Begriffsgeschichtliche Probleme der Verfassungsgeschichtsschreibung. in: Der Staat, Zeitschrift für Staatslehre öffentliches Recht und Verfassungsgeschichte. Beiheft 6, Gegenstand und Begriffe der Verfassungsgeschichtsschreibung, Hrsg. Böckenförde E., Grawert R., Ossenbühl F., Quaritsch H., Weis H., Willms B., Berlin, S. 21. (DEUTSCH)
  70. Morlok M., 1988. Was heisst und zu welchem Ende studiert man Verfassungstheorie. Berlin, S. 30. (DEUTSCH)
  71. Werner K., 1956. Die Verfassung als rechtliche Grundordnung des Staates, Untersuchungen über die Entwicklungstendenzen im modernen Verfassungsrecht. Zürich, S. 10. (DEUTSCH)
  72. Mastronardi Ph., Taubert D., 2006, Staats- und Verfassungstheo-

- rie im Spannungsfeld der Disziplinen. S. 6. (DEUTSCH)
73. Wagner Ch., 1963. Bonner Grundgesetz und Verfassungsgewohnheitsrecht. München, S. 28. (DEUTSCH)
74. Hofmann R., 1987. Die Auseinandersetzung um den Bestand von Verfassungsgewohnheitsrecht in der französischen Verfassungsdoktrin. in: Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart, neue Folge/Band 36, Hrsg. Häberle P., S. 156. (DEUTSCH)
75. Hofmann R., 1987. Die Auseinandersetzung um den Bestand von Verfassungsgewohnheitsrecht in der französischen Verfassungsdoktrin. in: Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart, neue Folge/Band 36, Hrsg. Häberle P., S. 156. (DEUTSCH)
76. Amadeus Wolff H., 2000. Ungeschriebenes Verfassungsrecht unter dem Grundgesetz. Tübingen, S. 462. (DEUTSCH)
77. Badura P., 2014. Verfassungsänderung, Verfassungswandel und Verfassungsgewohnheitsrecht. in: Handbuch des Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland, Hrsg. Josef Isensee und Paul Kirchhof, Band XII, S. 595. (DEUTSCH)
78. Hesse K., 1999. Grundzüge des Verfassungsrecht der Bundesrepublik Deutschland. Neudruck der 20. Auflage, Heidelberg, S. 29. (DEUTSCH)
79. Hofmann R., 1987. Die Auseinandersetzung um den Bestand von Verfassungsgewohnheitsrecht in der französischen Verfassungsdoktrin. in: Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart, neue Folge/Band 36, Hrsg. Häberle P., S. 158. (DEUTSCH)
80. Hesse K., 1999. Grundzüge des Verfassungsrecht der Bundesrepublik Deutschland. Neudruck der 20. Auflage, Heidelberg, S. 14. (DEUTSCH)
81. Hossemer W., 2002. Naturrecht im Verfassungsrecht. in: Strafrecht, Strafprozessrecht und Menschenrechte, Festschrift für Stefan Trechsel zum 65. Geburtstag. Hrsg. Andreas Nonatsch u. a. (DEUTSCH)
82. Würtenberger T., 2004. Grundgesetze und Verfassungstradition. in: Essays in Honour of Georgios I. Kossimotis. (DEUTSCH)
83. Mastronardi Ph., Taubert D., 2006. Staats und Verfassungstheorie im Spannungsfeld der Disziplinen. Archiv für Rechts und Sozialphilosophie. Tag: 12.-13. November 2004, Hrsg. Mastronardi/Taubert, Stuttgart, S. 6. (DEUTSCH)
84. Mastronardi Ph., Taubert D., 2006. Staats und Verfassungstheorie im Spannungsfeld der Disziplinen. Archiv für Rechts und Sozialphilosophie. Tag: 12.-13. November 2004, Hrsg. Mastronardi/Taubert, Stuttgart, S. 6. (DEUTSCH)
85. Mastronardi Ph., Taubert D., 2006. Staats und Verfassungstheorie im Spannungsfeld der Disziplinen. Archiv für Rechts und Sozialphilosophie. Tag: 12.-13. November 2004, Hrsg. Mastronardi/Taubert, Stuttgart, S. 6. (DEUTSCH)
86. Mastronardi Ph., Taubert D., 2006. Staats und Verfassungstheorie im Spannungsfeld der Disziplinen. Archiv für Rechts und So-

- zialphilosophie. Tag: 12.-13. November 2004, Hrsg. Mastronardi/ Taubert, Stuttgart, S. 18. (DEUTSCH)
87. Adamovich L., Funk B., Holzinger G., 1997, Wien. Österreichisches Staatsrecht, Band 1, Grundlagen, Springers Kurzlehrbücher der Rechtswissenschaft. S. 25. (DEUTSCH)
  88. Saladin P., 1998. Die Kunst der Verfassungserneuerung, Schriften zur Verfassungsreform (1968-1996). Basel und Frankfurt am Mein. (DEUTSCH)
  89. Häberle P., 1978. Zeit und Verfassung. in: Die Verfassung als öffentlicher Prozess, S. 59. (DEUTSCH)
  90. Hesse K., 1995. Verfassung und Verfassungsrecht. in; Handbuch des Verfassungsrecht der Bundesrepublik Deutschland. 2., neu bearbeitete und erweiterte Auflage, Hrsg. Ernst Benda u. a. S. 11. (DEUTSCH)
  91. Badura P., 2014. Verfassungsänderung, Verfassungswandel, Verfassungsgewohnheitsrecht. in: Handbuch des Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland. Hrsg. Josef Isensee und Paul Kirchhof, Band XII, S. 608. (DEUTSCH)
  92. Grimm D., 1983. Verfassungsfunktion und Grundgesetzreform. in: AöR, 1972, S. 489; Scheinberg R., Verfassungspolitik und offene Verfassung. in: Juristische Zeitungen, 1980, S. 385; Badura P., Staatsaufgaben und Verfassungspolitik. in: FS für Taksuke Kobazashi, S. 498. (DEUTSCH)
  93. Badura P., 2014. Verfassungsänderung, Verfassungswandel, Verfassungsgewohnheitsrecht. in: Handbuch des Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland, Hrsg. Isensee J., und Kirchhof P., Band XII, S. 608. (DEUTSCH)
  94. Badura P., 2014. Verfassungsänderung, Verfassungswandel, Verfassungsgewohnheitsrecht. in: Handbuch des Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland, Hrsg. Isensee J., und Kirchhof P., Band XII, S. 611. (DEUTSCH)
  95. Adamovich L., Funk B., Holzinger G., 1997, Wien. Österreichisches Staatsrecht, Band 1, Grundlagen, Springers Kurzlehrbücher der Rechtswissenschaft. S. 25. (DEUTSCH)
  96. Adamovich L., Funk B., Holzinger G., 1997, Wien. Österreichisches Staatsrecht, Band 1, Grundlagen, Springers Kurzlehrbücher der Rechtswissenschaft. S. 25. (DEUTSCH)
  97. Hesse K., Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland. 20., Auflage, S. 16. (DEUTSCH)
  98. Häberle P., 1996. Verfassung als öffentlicher Prozess. Berlin, S. 91. (DEUTSCH)
  99. Kirchhof P., 2014. Verfassung, Theorie und Dogmatik, in: Handbuch des Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland. Hrsg. Josef Isensee und Paul Kirchhof, Band XII, Normativität und Schutz der Verfassung, Dritte, völlig, neubearbeitete und erweiterte Auflage, S. 695. (DEUTSCH)
  100. Kirchhof P., 2014. Verfassung, Theorie und Dogmatik. in: Handbu-

- ch des Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland, Hrsg. Isensee J., und Kirchhof P., Band XII, Normativität und Schutz der Verfassung, Dritte, völlig, neubearbeitete und erweiterte Auflage, S. 695. (DEUTSCH)
101. Wieser B., 2005. Vergleichendes Verfassungsrecht. Wien, S. 9. (DEUTSCH)
102. Wahl R., 2000. Verfassungsvergleichung als Kulturvergleichung. in: Staat – Souveränität – Verfassung, Festschrift für Helmut Quaritsch, zum. 70 Geburtstag, Hrsg. Murswiek D., u. a. Berlin, S. 166. (DEUTSCH)
103. Jellinek G., 1922. Allgemeine Staatslehre. Berlin; Kelsen H., 1925. Allgemeine Staatslehre. Berlin; Heller H., 1984. Staatslehre. 6., revidierte Auflage. Tübingen; Krüger H., 1966. Allgemeine Staatslehre. Zweite, durchgesehene Auflage. Stuttgart; Waldecker L., 1927. Allgemeine Staatslehre. Berlin. (DEUTSCH)
104. Koja F., 1993. Allgemeine Staatslehre. Wien, S. 7. (DEUTSCH)
105. Adamovich L., Funk B., Holzinger G., 1997, Wien. Österreichisches Staatsrecht, Band 1, Grundlagen, Springers Kurzlehrbücher der Rechtswissenschaft. S. 27. (DEUTSCH)
106. Adamovich L., Funk B., Holzinger G., 1997, Wien. Österreichisches Staatsrecht, Band 1, Grundlagen, Springers Kurzlehrbücher der Rechtswissenschaft. S. 27. (DEUTSCH)
107. Adamovich L., Funk B., Holzinger G., 1997, Wien. Österreichisches Staatsrecht, Band 1, Grundlagen, Springers Kurzlehrbücher der Rechtswissenschaft. S. 27. (DEUTSCH)
108. Wieser B., 2005, Vergleichendes Verfassungsrecht. S. 45. (DEUTSCH)
109. Pernthaler P., 1996. Allgemeine Staatslehre und Verfassungslehre. 2. Auflage, Wien, New York, S. 23. (DEUTSCH)
110. Böckenförde E., 1961. Die deutsche verfassungsgeschichtliche Forschung im. 19. Jahrhundert, S. 211. (DEUTSCH)
111. Gunther T., 2012. Verfassungsfragmente. Berlin, S. 13. (DEUTSCH)
112. Isensee J., 2014. Verfassungsrecht, als “politisches Recht”. in: Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland, Hrsg. Isensee J., Kirchhof P., Band XII, Heidelberg. (DEUTSCH)
113. Hermens F., 1968. Verfassungslehre. Köln, S. 3. (DEUTSCH)
114. Hennis W., 1968. Verfassung und Verfassungswirklichkeit. Ein deutsches Problem, Tübingen, S. 35. (DEUTSCH)
115. Wyduckel D., 2008. Verfassung und Konstitutionalisierung, in: Organisation und Verfahren im sozialen Rechtsstaat. Festschrift für Friedrich E. Schanpp zum. 70. Geburtstag, Hrsg. Butzer H., Kaltenborn M., Meyer W., Berlin, S. 896. (DEUTSCH)
116. Gunther T., 2012. Verfassungsfragmente. Berlin, S. 13. (DEUTSCH)

BIBLIOGRAPHY:

1. Alasania G., 2013. Constitutional principles of European Union governance (GEO).
2. Vorländer H., 2004., Die Verfassung – Idee und Geschichte, 2., überarbeitete Auflage. (DEUTSCH)
3. Grimm D., 2009. Verfassungskultur, in: Verfassung der Zukunft (Ein Lesebuch zum 60. Geburtstag des Grundgesetzes), Hg. Dri-gitte Zypries. (DEUTSCH)
4. Adamovich L., Funk B., Holzinger G., 1997, Wien. Österreichisches Staatsrecht, Band 1, Grundlagen, Springers Kurzlehrbücher der Rechtswissenschaft. (DEUTSCH)
5. Morlok M., 2014. Soziologie der Verfassung, Tübingen. (DEUTSCH)
6. Zalten E., 2006. Staatslehre und Verfassungstheorie im Licht der Soziologie, in: Staats- und Verfassungstheorie im Spannungsfeld der Disziplinen, Hrsg. von Philippe Mastronardi; Denis Taubert, Stuttgart. (DEUTSCH)
7. Kirchgässner B., 2006. Ökonomische Theorie der Verfassung, in: Staats und Verfassungstheorie im Spannungsfeld der Disziplinen, Archiv für Rechts und Sozialphilosophie, Tag: 12.-13. November 2004, Hrsg. Mastronardi/Taubert, Stuttgart. (DEUTSCH)
8. Jestaed M., Der Beitrag der modernen Verfassungstheorie zu einer geglückten Verfassungsgebung, in: Verfassungstheorie und Verfassungsgebung, Überlegungen anlässlich der Diskussion um eine Verfassungsreform in der Türkei Hg. Scherzberg A., Can O., Dogan I., Hrsg. Depenheuer O., Band 9, Münster. (DEUTSCH)
9. Morlok M., 1988. Was heißt und zu welchem Ende studiert man Verfassungstheorie? Berlin. (DEUTSCH)
10. Schmitt C., 2010. Verfassungslehre, Zehnte Auflage, Berlin. (DEUTSCH)
11. Smend R., 1928. Verfassung und Verfassungsrecht, München. (DEUTSCH)
12. Loewenstein K., 2000. Verfassungslehre, Tübingen. (DEUTSCH)
13. Hawerkate G., Verfassungslehre, Verfassung als Gegenseitigkeitsordnung. (DEUTSCH)
14. Hermens F., 1968. Verfassungslehre, 2. Auflage, Westdeutscher Verlag Köln und Opladen. (DEUTSCH)
15. Jestaedt M., 2010. Verfassungstheorie als Disziplin, in: Verfassungstheorie, Hrsg. von Depenheuer O., und Grabenwarter Ch., Tübingen. (DEUTSCH)
16. Verfassungstheorie, Hrsg. Depenheuer O., und Grabenwarter Ch., 2010. Tübingen. (DEUTSCH)
17. Volkman U., 2012. Zur heutigen Situation einer Verfassungstheorie, in: Der Staat, Zeitschrift für Staatslehre und Verfassungsgeschichte, deutsches und europäisches öffentliches Recht, Hrsg. Böckenförde E., Bogdandy A., Brugger W., Grawert R., Kunisch J., Lepsius O., Möllers Ch., Ossenbühl F., Paulz W.,

- Quaritsch H., Stollberg-Rilinger B., Volkmann U., Vosskuhle A., Wahl R., 51. Band, Heft 1. (DEUTSCH)
18. Poier K., 2011. Verfassungsrecht und Allgemeine Staatslehre, Prüfungsfälle und Lösungsvorschläge in systematischer Bearbeitung, 4., aktualisierte und erweiterte Auflage, Verlag Österreich, Wien. (DEUTSCH)
  19. Pernthaler P., 1996. Allgemeine Staatslehre und Verfassungslehre, Zweite, völlige neubearbeitete Auflage, Wien. (DEUTSCH)
  20. Doebling K., 2004. Allgemeine Staatslehre, eine systematische Darstellung, 3., neubearbeitete Auflage, Heidelberg. (DEUTSCH)
  21. Häberle P., 1980. Die Verfassung des Pluralismus, Studien zur Verfassungstheorie der offenen Gesellschaft, Athenäum. (DEUTSCH)
  22. Wittinger W., Verfassungen, international Verträge und das Recht der Europäischen Union im Wandel, in: Verfassung – Völkerrecht – Kulturgüterschutz, Festschrift für Wilfried Fiedler zum 70. Geburtstag. Hrsg. Wittinger M., u. a. Berlin. (DEUTSCH)
  23. Borowski M., Subjekte der Verfassungsinterpretation, in: Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland, Hrsg. Josef Isensee und Kirchhof P., Band XII, 2014. (DEUTSCH)
  24. Zeh W., Parlamentsrecht und Verfassungsinterpretation, in: Verfassung: Zwischen Recht und Politik, Festschrift zum 70. Geburtstag für Hans-Peter Schneider, Hrsg. Hufen F., 1. Auflage, Baden-Baden, 2008. (DEUTSCH)
  25. Würtenberg Th., Auslegung Verfassungsrecht – realistisch betrachtet, in: Verfassung – Philosophie – Kirche, Festschrift für Alexander Hollerbach zum 70. Geburtstag, Hrsg. Bohnert J., u. a. Berlin, 2001. (DEUTSCH)
  26. Starck Ch., Maximen der Verfassungsinterpretation, in: Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland, Hrsg. Isensee J., und Kirchhof P., Band XII, 2014. (DEUTSCH)
  27. Forschoff E., Zur Problematik der Verfassungausslegung, Stuttgart, 1961; Gamper A., Regeln der Verfassungsinterpretation, Hrsg. Raschauer B., Wien, 2012. (DEUTSCH)
  28. Kellermann G., 2011. Verfassungsinterpretation. (DEUTSCH)
  29. Herdegen M., 2004. Verfassungsinterpretation als methodische Disziplin, in: Juristen Zeitung, 13/59 Jahrgang, 2. Juli. (DEUTSCH)
  30. Hesse K., 1959. Die Normative Kraft der Verfassung, Tübingen.
  31. Roelleck G., 2011. Zur Unterscheidung von Rechtsdogmatik und Theorie, in: Juristen Zeitung, 13/66. Jahrgang, 1. Juli. (DEUTSCH)
  32. Europäische Verfassungsrecht, 2013. Hrsg. Hufeld U., 3., Auflage, Baden-Baden. (DEUTSCH)
  33. Europäische Verfassungsrecht, 2003. Hrsg. Bogdandy A., Berlin – Heidelberg. (DEUTSCH)
  34. Häberle P., 2011. Europäische Verfassungslehre, 7., Auflage, Baden-Baden. (DEUTSCH)
  35. Häberle P., Kotzur M., 2015. Europäische Verfassungslehre, 8., Auflage. (DEUTSCH)

36. Weidenfeld W., 2006. Die Europäische Verfassung verstehen, Auflage: 1., Aufl.
37. Waldhoff Ch., 2010. Verfassungsgeschichte und Theorie der Verfassung, in: Verfassungstheorie, Hrsg. Depenheuer O., und Grabenwarter Ch.. (DEUTSCH)
38. Köbler G., 2008. Von der Geschichte der Verfassung zur Verfassungsgeschichte, in: Festschrift für Wilhelm Brauner zum 65. Geburtstag, Rechtsgeschichte mit internationaler Perspektive, Hrsg. Kohl G., Neschwara Ch., Simon Th., Wien. (DEUTSCH)
39. Volkman U., 2013. Grundzüge einer Verfassungslehre der Bundesrepublik Deutschland, Tübingen. (DEUTSCH)
40. Grabenwarter Ch., 2010. Verfassungsgeschichte und Theorie der Verfassung, in: Verfassungstheorie, Hrsg. Depeneuher O., Grabenwarter Ch., Tübingen. (DEUTSCH)
41. Gusy Ch., 2009. Vergleichende Verfassungsgeschichte als Desiderat und Aufgabe, in: Grundrecht demokratie und Verfassungsgeschichte, Jörg-Detlef Kühne zum 65. Geburtstag, Hrsg. Waechter K. (DEUTSCH)
42. Müssig U., 2010. Forschungsaufgaben, Probleme und Methoden einer europäischen Verfassungsgeschichte, in: Verfassungsgeschichte in Europa, Tagung der Vereinigung für Verfassungsgeschichte in Hofgeismar vom 27. Bis 29. März 2006, Für die Vereinigung herausgegeben von Helmut Neuhaus, Berlin. (DEUTSCH)
43. Kley A., 2013. Verfassungsgeschichte der Neuzeit, Dritte Auflage, Bern. (DEUTSCH)
44. Hofmann H., 2007. Verfassungsgeschichte als Phänomenologie des Rechts, München. (DEUTSCH)
45. Frotscher W., Pieroth B., 2013. Verfassungsgeschichte, 12., Auflage, München. (DEUTSCH)
46. Koselleck R., 1983. Begriffsgeschichtliche Probleme der Verfassungsgeschichtsschreibung, in: Der Staat, Zeitschrift für Staatslehre öffentliches Recht und Verfassungsgeschichte, Beiheft 6, Gegenstand und Begriffe der Verfassungsgeschichtsschreibung, Hrsg. Böckenförde E., Grawert R., Ossenbühl F., Quaritsch H., Weis H., Willms B., Berlin. (DEUTSCH)
47. Werner K., 1956. Die Verfassung als rechtliche Grundordnung des Staates, Untersuchungen über die Entwicklungstendenzen im modernen Verfassungsrecht, Zürich. (DEUTSCH)
48. Wagner Ch., 1963. Bonner Grundgesetz und Verfassungsgewohnheitsrecht, München. (DEUTSCH)
49. Hofmann R., 1987. Die Auseinandersetzung um den Bestand von Verfassungsgewohnheitsrecht in der französischen Verfassungsdoktrin, in: Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart, neue Folge/Band 36, Hrsg. Häberle P. (DEUTSCH)
50. Amadeus Wolff H., 2000. Ungeschriebenes Verfassungsrecht unter dem Grundgesetz, Tübingen. (DEUTSCH)

51. Badura P., 2014. Verfassungsänderung, Verfassungswandel und Verfassungsgewohnheitsrecht, in: Handbuch des Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland, Hrsg. Josef Isensee und Paul Kirchhof, Band XII. (DEUTSCH)
52. Hesse K., 1999. Grundzüge des Verfassungsrecht der Bundesrepublik Deutschland, Neudruck der 20. Auflage, Heidelberg. (DEUTSCH)
53. Hossemer W., 2002. Naturrecht im Verfassungsrecht, in: Strafrecht, Strafprozessrecht und Menschenrechte, Festschrift für Stefan Trechsel zum 65. Geburtstag. Hrsg. Andreas Nonatsch u. a. (DEUTSCH)
54. Würtenberger T., 2004. Grundgesetze und Verfassungstradition, in: Essays in Honour of Georgios I. Kossimotis. (DEUTSCH)
55. Mastronardi Ph., Taubert D., 2006. Staats und Verfassungstheorie im Spannungsfeld der Disziplinen, Archiv für Rechts und Sozialphilosophie, Tag: 12.-13. November 2004, Hrsg. Mastronardi/Taubert, Stuttgart. (DEUTSCH)
56. Jellinek G., Verfassungsänderung und verfassungswandlung, 1996. (DEUTSCH)
57. Saladin P., 1998. Die Kunst der Verfassungserneuerung, Schriften zur Verfassungsreform (1968-1996), Basel und Frankfurt am Mein. (DEUTSCH)
58. Häberle P., 1978. Zeit und Verfassung, in: Die Verfassung als öffentlicher Prozess. (DEUTSCH)
59. Hesse K., 1995. Verfassung und Verfassungsrecht, in; Handbuch des Verfassungsrecht der Bundesrepublik Deutschland, 2., neubearbeitete und erweiterte Auflage, Hrsg. Ernst Benda u. a. (DEUTSCH)
60. Grimm D., 1983. Verfassungsfunktion und Grundgesetzreform, in: AöR. (DEUTSCH)
61. Scheinberg R., 1980. Verfassungspolitik und offene verfassung, in: Juristische Zeitungen. (DEUTSCH)
62. Badura P., Staatsaufgaben und Verfassungspolitik, in: FS für Taksuke Kobazashi. (DEUTSCH)
63. Kirchhof P., 2014. Verfassung, Theorie und Dogmatik, in: Handbuch des Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland, Hrsg. Josef Isensee und Paul Kirchhof, Band XII, Normativität und Schutz der Verfassung, Dritte, völlig, neubearbeitete und erweiterte Auflage. (DEUTSCH)
64. Wieser B., 2005. Vergleichendes Verfassungsrecht, Wien. (DEUTSCH)
65. Wahl R., 2000. Verfassungsvergleichung als Kulturvergleichung, in: Staat – Souveränität – Verfassung, Festschrift für Helmut Quaritsch, zum. 70 Geburtstag, Hrsg. Murswiek D., u. a. Berlin. (DEUTSCH)
66. Kelsen H., 1925. Allgemeine Staatslehre, Berlin. (DEUTSCH)
67. Heller H., 1984. Staatslehre, 6., revidierte Auflage, Tübingen. (DEUTSCH)

68. Krüger H., 1966. Allgemeine Staatslehre, Zweite, durchgesehene Auflage, Stuttgart. (DEUTSCH)
69. Waldecker L., 1927. Allgemeine Staatslehre, Berlin. (DEUTSCH)
70. Kojá F., 1993. Allgemeine Staatslehre, Wien. (DEUTSCH)
71. Böckenförde E., 1961. Die deutsche verfassungsgeschichtliche Forschung im. 19. Jahrhundert. (DEUTSCH)
72. Gunther T., 2012. Verfassungsfragmente, Berlin. (DEUTSCH)
73. Isensee J., 2014. Verfassungsrecht, als “politisches Recht”, in: Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland, Hrsg. Isensee J., Kirchhof P., Band XII, Heidelberg. (DEUTSCH)
74. Hennis W., 1968. Verfassung und Verfassungswirklichkeit, Ein deutsches Problem, Tübinge. (DEUTSCH)
75. Wyduckel D., 2008. Verfassung und Konstitutionalisierung, in: Organisation und Verfahren im sozialen Rechtsstaat, Festschrift für Friedrich E. Schanpp zum. 70. Geburtstag, Hrsg. Butzer H., Kaltenborn M., Meyer W., Berlin. (DEUTSCH)